

ВШАНУВАННЯ І ПАМ'ЯТЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ. АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ТА МІСЦЕВИХ ПРАКТИК

ЗЕЛЕНА КНИГА ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

УДК 351.856:355.01-053.18]:34](477)''364''=161.2
Є52

Вшанування і пам'ять у сучасній Україні. Аналіз законодавства та місцевих практик. Зелена книга політики пам'яті. — Єлігулашвілі М., Белінська Д.; ред. Луньова А. — Київ, 2025. — 44 с.

Цей документ створено, щоб окреслити ключові проблемні питання та виклики, які постають перед державою у сфері політики національної пам'яті, проаналізувавши еволюцію законодавства та наявні практики вшанування на рівні громад. Розробка цілісної та скоординованої політики пам'яті є нагальною потребою в умовах війни, щоб забезпечити інклюзивне вшанування всіх жертв, запобігти політичній інструменталізації минулого, сприяти зміцненню суспільної єдності та сформувати гарантії неповторення трагедії як важливого елементу перехідного правосуддя.

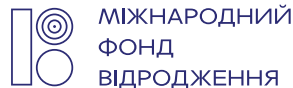
Автори:

Єлігулашвілі Максим – експерт коаліції «Україна. П'ята ранку», фасилітатор діалогів у питаннях меморіалізації, експерт у сфері трансформації конфліктів та перехідного правосуддя.

Белінська Дар'я – дослідниця, аналітикиня у сфері політики національної пам'яті та перехідного правосуддя.

Редакторка:

Луньова Альона, директорка з адвокації Центру прав людини ZMINA

Центр прав людини ZMINA — українська правозахисна організація, яка працює у сфері захисту свободи слова, протидії дискримінації, попередження катувань і жорстокого поводження, підтримки правозахисників і громадських активістів, а також документування міжнародних злочинів та захисту прав потерпілих внаслідок війни.

Сайт організації: zmina.ua

Матеріал підготовлено за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». Матеріал представляє позицію авторів і не обов'язково відображає позицію Міжнародного фонду «Відродження».

Міжнародний фонд «Відродження» — одна з найбільших благодійних фондів в Україні, що з 1990 року допомагає розвивати в Україні відкрите суспільство на основі демократичних цінностей. За час своєї діяльності Фонд підтримав близько 20 тисяч проєктів на суму понад 350 мільйонів доларів США.

Сайт: www.irf.ua

Facebook: [www.fb.com/irf.ukraine](https://www.facebook.com/irf.ukraine)

ISBN 978-966-2403-48-0

ЗМІСТ

Вступ	4
Методологія	5
Резюме	8
I. Аналіз українського законодавства у сфері вшанування пам'яті: від відновлення незалежності до 2025	10
1991 – 2004 роки	12
2004 – 2014 роки	16
2014 – 2022 роки	18
2022 рік і до наших днів	22
Висновки	24
II. Аналіз наявних практик вшанування пам'яті на рівні громад	26
Найпопулярніші форми вшанування	26
Меморіальні дошки та перейменування як домінантні інструменти пам'яті	29
Інституалізація вшанування	32
Вшанування пам'яті цивільних жертв війни	35
Залученість громадськості та родин загиблих до процесів меморіалізації	36
Соціально-фінансовий аспект вшанування	37
Візуальні практики та меморіалізація	38
Ритуали та традиції пам'яті	38
Патріотичне виховання як форма вшанування	39
Гендерна інклюзивність у місцевих програмах пам'яті	39
Символічна подяка через топоніміку	40
Висновки	40
Додаток 1. Методологічні аспекти отриманих висновків Розділу II. Аналіз наявних практик вшанування пам'яті на рівні громад.	42

ВСТУП

В умовах збройної агресії РФ проти України, що триває починаючи з 2014 року, меморіалізація та політика національної пам'яті набувають в Україні нової ваги. Ця боротьба за незалежність, яка є продовженням значно раніших визвольних змагань, вимагає глибокого переосмислення минулого та формування спільного бачення майбутнього. Сьогодні, коли українська нація проходить через найважчі випробування, створення єдиного наративу пам'яті стає платформою для згуртування суспільства, зцілення колективних травм та конструювання нового суспільного договору.

Розпочавши аналіз політики пам'яті винятково у фокусі на російську збройну агресію, дослідники зіштовхнулись із суттєвою фрагментацією функціоналу як органів виконавчої влади, так і місцевого самоврядування. Фактично включення тих або інших заходів чи інструментів залежно від сфери, регіону чи просто рівня громади опинилось у відповідальності дуже різних структурних підрозділів, або заміщається громадськими організаціями чи ініціативами. Саме тому було здійснено спробу комплексно дослідити історію процесу розбудови політики пам'яті та відповідної інфраструктури.

У цьому контексті меморіалізація постає не лише способом вшанування загиблих, а й важливим інструментом перехідного правосуддя. Вона виконує терапевтичну функцію, дозволяючи прожити горе; забезпечує право на правду та «символічну справедливість» в умовах, коли судове переслідування воєнних злочинців ускладнене; формує гарантії неповторення через критичний аналіз причин цієї війни та обставин, які сприяли її початку.

Одним із інструментів підготовки пропозицій та заходів державної політики є проведення аналізу відповідної сфери та підготовка Зеленої книги як підґрунтя для комплексного перегляду наявних підходів до політики пам'яті. Дослідження «Вшанування і пам'ять у сучасній Україні: Аналіз законодавства та громадських практик» має на меті розпочати дискусію щодо змісту та форм меморіалізації в Україні як однієї зі складових перехідного правосуддя.

Аналітична записка складається з двох ключових розділів.

Перший розділ пропонує комплексний аналіз українського законодавства у сфері політики пам'яті, простежуючи його еволюцію від відновлення незалежності України до сьогодення.

Другий розділ досліджує реальні практики вшанування на рівні громад, аналізуючи їхні форми, інструменти та цільові аудиторії на основі відомостей, отриманих від органів місцевого самоврядування.

Аналізуючи виклики, здобутки та прогалини, ми прагнемо зібрати позиції різних сторін, секторів та запропонувати підходи до розробки цілісної, інклюзивної та демократичної політики національної пам'яті, яка відповідатиме потребам сучасного українського суспільства та враховуватиме запит і постраждалих, і суспільства на справедливість та забезпечення гарантій неповторення.

МЕТОДОЛОГІЯ

Для написання тексту Зеленої книги командою дослідників була розроблена комплексна методологія дослідження. Вона поєднала аналіз практик вшанування пам'яті загиблих унаслідок збройної агресії РФ і загальної політики меморіалізації. Методологія включає в себе кабінетне дослідження та практичну частину.

Ми свідомо суттєво розширили традиційний підхід до аналізу політики пам'яті. Адже останнє визначення цієї сфери, надане законодавцем, звучувало державну політику національної пам'яті до наряду державної політики, спрямованої на створення правових, організаційних, економічних умов і гарантій відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, дослідження та популяризацію історії України¹. Так само і сформований професійною спільнотою глосарій не давав можливості проаналізувати увесь комплекс дій та заходів, що здійснювались українською державою та суспільством для належного реагування на радянський спадок і російську збройну агресію. Запропоноване визначення «Політика пам'яті» як одночасна складова культури пам'яті та культурної політики певної спільноти, що функціонально є сукупністю ідей, дій, нормативних документів і практик, спрямованих на зміну або на збереження наявної культури пам'яті, також не охоплювало як створену інфраструктуру, так і запит². Відповідно командою дослідників було запропоновано сконцентруватись перш за все на певних групах осіб, які з позиції держави потребували забезпечення належного документування, права на правду, компенсації та вибудовування гарантій неповторення. Фактично основних чотирьох компонентів перехідного правосуддя. І тоді маючи узгодження бачення динаміки, сформованої системи органів влади, переліку завдань і заходів, ми зможемо комплексно проаналізувати цю сферу, побачити прогалини, або здобутки, що потребують масштабування.

До кабінетної частини дослідження входили:

- Збір і аналіз досліджень, аналітик, моніторингів, проведених у період з 2014 по 2025 рік;
- Аналіз нормативно-правових актів, які регулюють питання політики меморіалізації, які приймалися на рівні Парламенту, Уряду, Президента та центральних органів влади, та безпосередньо чи опосередковано регулювали складові політики, що аналізується у цьому документі; яка склалася на національному рівні, а також знаходила своє відображення у державних стратегіях та програмах;
- Підготовка інформаційних запитів до органів місцевого самоврядування щодо локальних підходів і практик меморіалізації та аналіз відповідей.

1 Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» від 18.12.2024 № 4579-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text>

2 Політика пам'яті / Past/Future/Art: https://pastfutureart.org/glossary/#Politics_of_Memory

Важливо врахувати, що дослідники поєднали у цьому документі систематизовані та узагальнені дані, що збирались як у межах проекту «Сприяння виробленню державних політик подолання негативних наслідків збройної агресії РФ в Україні з урахуванням підходів перехідного правосуддя», так й інших ініціатив, до яких були залучені.

Для аналізу законодавчих і підзаконних актів, що прямо чи опосередковано регулюють сфери політики пам'яті, був застосований пошук за ключовими словами – «пам'ять», «вшанування», «меморіалізація» на порталі Верховної Ради України³. В результаті ми отримали близько 5000 документів різних інституцій та рівнів. Тому було застосовано підхід «снігової кулі», який дозволив сформулювати основні блоки нормативного регулювання цієї сфери. Фактично у загальний перелік потрапило близько 860 НПА, які можна умовно поділити на:

- нормативні акти, що безпосередньо регулюють питання національної політики пам'яті. Сюди потрапили закони, постанови, укази, розпорядження та стратегії, що безпосередньо регулювали або відповідну сферу політики, або створювали відповідний орган, чи визначали стратегію дій та відповідний план заходів;
- нормативні акти, що регулюють суміжні сфери, але які є критично важливими для національної політики пам'яті. Наприклад, Закон України «Про охорону культурної спадщини»⁴, Закон України «Про поховання та похоронну справу»⁵, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм проектів, заходів, розроблених інститутами громадянського суспільства»⁶ безпосередньо не стосуються політики пам'яті, але регулюють її важливу складову, або є апробованим інструментом втілення цієї політики, прямо чи через те саме делегування громадянському суспільству;
- нормативні акти, що ні безпосередньо, ні опосередковано не стосуються політики пам'яті, але є втіленням змін, що відбулись у цій сфері. Наприклад, Закон України «Про деєрадянізацію законодавства України»⁷ тощо.

Для аналізу нормативних документів, місцевих програм і практик, було підготовлено та розіслано **161 (2024) та 178 (2025)** інформаційних запитів до органів місцевого самоврядування всіх областей України з проханням надати інформацію про наявні практики меморіалізації. Для вибору адресатів запитів застосовувався критерій кількості населення. На рівні кожної з областей, на основі розміщених на сайті

3 За адресою: zakon.rada.gov.ua

4 Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 № 1805-III: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

5 Закон України «Про поховання та похоронну справу» від 10.07.2003 № 1102-IV: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15#Text>

6 Постанова Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2011 р. № 1049 «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм проектів, заходів», розроблених інститутами громадянського суспільства»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2011-%D0%BF#Text>

7 Закон України «Про деєрадянізацію законодавства України» від 21.04.2022 № 2215-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2215-20#Text>

обласних адміністрацій даних, було, окрім обласного центру, виокремлено по дві територіальні громади з найбільшою, середньою та найменшою кількістю населення.

Практична частина дослідження включає:

- Десять глибинних напівструктурованих інтерв'ю, проведених протягом липня 2025 року з ключовими експертами у сфері меморіалізації, бізнесу, митцями та військовими національного рівня;
- Три регіональні дослідницькі майстерні, проведені упродовж липня-серпня 2025 року у Львові, Харкові та Києві з представниками експертної спільноти у сфері меморіалізації, військовослужбовцями та ветеранами, постраждалими від наслідків війни та членами їхніх родин, представниками органів місцевого самоврядування, які відповідають за меморіалізацію на рівні громад, представниками центральних органів влади, митцями та іншими.

Відповідно у цьому документі були поєднані національні регуляції політики пам'яті та типові заходи, що забезпечують її реалізацію; практики, що формуються органами влади на рівні громад усіх регіонів і типів.

РЕЗЮМЕ

Ця Зелена книга є комплексним аналізом державної політики національної пам'яті в Україні, її законодавчої еволюції та практик вшанування на рівні громад. Її важливість зумовлена необхідністю сформувати цілісну, демократичну та інклюзивну стратегію меморіалізації в умовах повномасштабної війни, що є ключовим елементом перехідного правосуддя та суспільної консолідації.

Перший розділ документа присвячений аналізу українського законодавства у сфері пам'яті. Для цього було виокремлено **чотири умовні періоди**, що відображають ключові зміни у політичному та суспільному контекстах, які впливали на формування державної політики:

- 1. 1991–2004 роки.** Після відновлення незалежності України політика пам'яті фокусувалася на **праві на правду та компенсаціях** для жертв тоталітарних режимів (радянські репресії, Голодомор, нацистські переслідування). В цей період закладалася базова інфраструктура (архіви, музеї), проте вона залишалася фрагментованою.
- 2. 2004–2014 роки.** Цей етап характеризується **політичною інструменталізацією пам'яті** для мобілізації електорату. Водночас ключовим досягненням стало остаточне закріплення теми Голодомору як національної складової політики пам'яті та створення Українського інституту національної пам'яті (УІНП) у 2006 році.
- 3. 2014–2022 роки.** Початок збройної агресії РФ прискорив трансформаційні процеси. Держава посилила роль УІНП та ухвалила пакет законів про **декомунізацію**, засудження тоталітарних режимів та синхронізацію вшанування подій Другої світової війни з європейськими практиками.
- 4. 3 2022 року.** Політика пам'яті остаточно набула **статусу безпекової складової**. Було ухвалено закони про деімперіалізацію та дерусифікацію, а УІНП перетворено на центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом для координації всієї політики в цій сфері.

Другий розділ містить аналіз наявних практик вшанування на місцевому рівні. Це польове дослідження базується на інформаційних запитах, надісланих до **178 органів місцевого самоврядування** (ОМС) по всій Україні, рівень відповідей на які склав понад **84 %**.

Ключові знахідки дослідження:

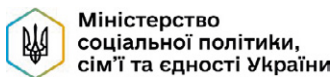
- 1.** Найпоширенішими формами вшанування є **меморіальні дошки** (69,6 % громад) та **перейменування вулиць** (66,4 %). Їх кількість стрімко зросла після 2022 року.

2. Існує чітка **монополізація пам'яті**: абсолютна більшість програм і меморіальних об'єктів присвячена військовим та їхнім родинам, тоді як **цивільні жертви війни** майже повністю виключені з офіційного простору вшанування.
3. Залучення громадськості до процесів меморіалізації здебільшого є формальним і не забезпечує реального впливу на прийняття рішень. У той самий час характерною особливістю розробки та реалізації політики у сфері пам'яті є високий рівень залученості й впливу громадянського суспільства (всередині країни та представників діаспори), експертної спільноти.
4. Політика пам'яті в Україні має потенціал розвитку завдяки накопиченим практикам та інфраструктурі, але її ефективність обмежується політичною залежністю, слабкими інституціями та відсутністю готовності до дискусій навколо складних тем.
5. У сфері зберігаються повторювані виклики – уникання проблемних і складних питань (стихійна меморіалізація), високий рівень залежності від політичного контексту та інструменталізації для мобілізації електорату, недостатній рівень міжвідомчої взаємодії та інституційної спроможності.
6. На рівні суспільства, груп постраждалих від збройної агресії РФ спостерігається високий рівень запиту на вшанування, яке не тільки про смерть і втрати, а й про життя. Не тільки смуток, але й спротив, взаємопідтримка, згуртованість та стійкість суспільства.
7. У випадках тривалого ігнорування запитів щодо заходів із вшанування або навпаки спроб прийняти швидкі/імітаційні рішення, без залучення ключових цільових груп (постраждалі та їхні родини, експерти тощо) можуть виникати суттєві конфлікти. Спостерігається вкрай високий запит до органів влади / місцевого самоврядування щодо відповідальності та участі, а не замовчування, ігнорування.
8. Чи не вперше можемо констатувати появу умов для формування своєрідного ринку – коли спостерігається високий рівень запиту щодо адекватних інструментів меморіалізації, різних джерел фінансування (національні та місцеві бюджети, донорська підтримка, ресурси бізнесу та одноразова виплата родині загиблого), типів і моделей розподілу фінансування на рівні держави загалом (конкурси для інститутів громадянського суспільства, започаткування інституцій, що забезпечують своєрідну закупівлю (УКФ, УМФ, УВФ тощо), експериментальні механізми у межах постанов Уряду).
9. Формування національного консенсусу, щодо питань, безпосередньо чи опосередковано дотичних до політики пам'яті, що раніше розділяли суспільство (Друга світова війна, європейська та євроатлантична інтеграція, певні історичні фігури, ставлення до незалежності та радянського періоду тощо).

I. АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ: ВІД ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ДО НАШИХ ДНІВ

Вшанування пам'яті загиблих у війні, жертв воєн та репресій, а також визнання внеску Захисників і Захисниць України є важливими елементами державної політики пам'яті. І аналіз наявного нормативного регулювання свідчить про тяглий та досить високий інтерес з боку влади. Так, є близько 860 нормативно-правових актів (НПА), що прямо або опосередковано можна зарахувати до заходів із меморіалізації, або відзначення чи підтримки тих категорій, які з позиції держави потребували уваги. Лідером за кількістю ухвалених документів є Президент України – 47 %, Кабінет Міністрів України – 25 %, Верховна Рада України – 21 %. Також окремі адресні документи, що спрямовувались на певні аспекти політики пам'яті, приймалися Міністерством оборони України, Міністерством у справах ветеранів України, Міністерством культури та стратегічних комунікацій України, Міністерством освіти і науки України, Міністерством молоді та спорту України, Міністерством внутрішніх справ України. Не варто забувати й про те, що ключовими «архівними» поряд із Державною архівною службою у контексті воєнних злочинів стають правоохоронні органи.

НАЯВНА ІНФРАСТРУКТУРА

Міністерство
соціальної політики,
сім'ї та єдності України

Міністерство
оборони України

Міністерство розвитку
громад та територій
України

МІНІСТЕРСТВО
ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ

Міністерство
внутрішніх справ
України

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

МІНІСТЕРСТВО
МОЛОДІ ТА СПОРТУ
УКРАЇНИ

ОФІС
ГЕНЕРАЛЬНОГО
ПРОКУРОРА

МІНІСТЕРСТВО
У СПРАВАХ
ВІТЕРАНІВ
УКРАЇНИ

МКСК

Важливо відзначити, що у межах цього дослідження ми виходили з широкого трактування політики пам'яті, яке перш за все фокусується на формуванні політик щодо цільових груп, які з позиції держави потребують застосування хоча б одного з чотирьох компонентів перехідного правосуддя. Це призводило до розробки політик і заходів щодо:

- 1) відзначення видимості внеску та страждань визначених груп населення чи окремих людей;
- 2) дій, спрямованих на підтримку учасників певних подій через надання пільг, послуг і компенсацій для них чи їхніх родичів;
- 3) зазначення важливості відповідальності та фіксації вчинених дій, закликів чи кроків, спрямованих на забезпечення гарантій неповторення через несудові механізми, зокрема через культуру, освіту, спорт тощо.

Відповідно було проаналізовано досить широкий перелік документів різного типу, що дозволяє виокремити основні підходи та інструменти до забезпечення меморіалізації в Україні. Критичним є розгляд цих інструментів в їх тягlostі, в межах визначених періодів, що дозволяє визначати основні етапи та акценти, що формують загальну архітектуру політики пам'яті України. На основі аналізу законодавства України, змін і трансформацій, що відбувались починаючи з відновлення державної самостійності, ми можемо виокремити декілька ключових завдань, що ставились перед політикою пам'яті в Україні ще фактично до настання її незалежності.

Важливою особливістю розбудови політики пам'яті в Україні є те, що перші законодавчі акти, що ухвалювались у цій сфері, були підтримані тодішньою Верховною Радою Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) за півроку до проголошення незалежності України. Так, реагуючи на наслідки Чорнобильської катастрофи та зростаючий тиск національно-демократичних сил, 28 лютого 1991 був прийнятий Закон УРСР «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»⁸, а 17 квітня 1991 року – Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»⁹. Тим самим було окреслено два основних завдання, які визначили пріоритетні кроки у сфері політики національної пам'яті на роки вперед.

Перше – це забезпечення права на правду щодо подій, які відбулись, та їхня оцінка. Так, були засуджені репресії, висловлені співчуття жертвам репресій, їхнім рідним, проголошений намір неухильно добиватись відновлення справедливості для жертв політичних репресій з 1917 року. При цьому питання компенсацій також додавались, але вони розглядались як додаткові, допоміжні.

Друге – це надання компенсацій і підтримки, але з униканням питань відповідальності та забезпечення справедливості. Саме Закон «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»¹⁰ є яскравим втіленням цієї традиції, де держава бере на себе відповідальність за шкоду здоров'ю та втрату працездатності, втрату годувальника, матеріальну шкоду і навіть своєчасність медичного обстеження. Але навіть у назві цього закону для опису події використовується слово «катастрофа» як маркер певної трагічної випадковості, а не на-

8 Закон УРСР «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 № 796-XII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12#Text>

9 Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17.04.1991 № 962-XII

10 Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 № 796-XII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12#Text>

слідку дій та сфери відповідальності конкретного політичного і адміністративного керівництва.

Ці два підходи сформували основу державної політики у сфері пам'яті та окреслили ключові інструменти держави в цій сфері після проголошення незалежності України. Хоча у Законі «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» і було задекларовано підґрунтя для процесів люстрації та повернення «націоналізованого» радянським режимом майна, але це так і залишилось декларацією.

Детальний аналіз нормативно-правових актів, що ухвалювались в Україні з 1991 року у сфері меморіалізації, та змін, які вносились до них, також дозволяє виокремити декілька важливих аспектів.

По-перше, політика пам'яті стає певною «заручницею» суспільно-політичних процесів і виборів у країні. Дуже швидко питання пам'яті перетворилось на засіб політичної мобілізації та обов'язкову складову виборчих процесів¹¹. По-друге, внаслідок політичної інструменталізації пам'яті формується усталений політичний підхід, де прийняття тих або інших рішень на найвищому рівні не означає належну розбудову їх втілення: за деклараціями часто залишається брак або ігнорування необхідності розробки відповідного нормативно-правового регулювання нижчого рівня, забезпечення відповідним бюджетом, кадрами чи інституційною підтримкою.

Фактично розбудова архітектури та інфраструктури меморіалізації була спрямована спершу на забезпечення права на правду та компенсації постраждалим. А інструменталізація пам'яті, переважання декларативності над реальним наповненням стали характерною особливістю побудови політики пам'яті в Україні.

Допустивши певні узагальнення ухвалених політичних рішень, ми об'єднали їх у декілька ключових періодів становлення національної політики пам'яті та практик вшанування.

1991 – 2004 роки

Держава у цей період активно розширює перелік тих категорій, осіб і явищ, які під впливом держав-партнерів та громадянського суспільства вимагають забезпечення перш за все права на правду, а також певної соціальної підтримки окремим категоріям. Отримані у спадок від радянських часів соціально-орієнтовані підходи до компенсацій (пільги та послуги) часто стають ключовим засобом підтримки постраждалих. Важливою особливістю стає співставлення цих двох підходів. На рівні законодавства формується чіткий паритет – більша увага та деталізація питань символічної справедливості, фіксації вчинення злочину призводило до дуже мінімізованих пакетам «соціальних гарантій» для постраждалих. Натомість більш деталізова-

¹¹ Політична реклама. Політична партія «Опозиційний блок». Досвідчені лідери захистять ваші інтереси. / Украинское ТВ, 22.10.2014: <https://www.youtube.com/watch?v=1wNwbOXeytw>

ні «соціальні» пакети та підтримка, формування державою системи різноманітних пільг і виплат призводили до мінімізації роботи з питаннями справедливості і відповідальності. Зокрема «чорнобильці»¹², «афганці»¹³, «діти війни»¹⁴ породили появу певних соціальних груп навколо створеної системи підтримки, в якій при цьому було відсутнє визначення злочину, застосовувались евфемізми «трагедія» чи «катастрофа», «інтернаціональні зобов'язання» тощо.

У перелік осіб, щодо яких пріоритетно має бути забезпечено право на правду, потрапляють:

- жертви радянських репресій, щодо яких ініціюється процес реабілітації – особи, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, такими як «двійки», «трійки»¹⁵, особливі наради і в будь-якому іншому позасудовому порядку, за вчинення на території України діянь, кваліфікованих як контрреволюційні злочини (антирадянська агітація і пропаганда; поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад; порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви);
- жертви голодоморів¹⁶;
- жертви нацистських переслідувань – особи, які в роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни постраждали від нацистських переслідувань з мотивів політичного, національного і релігійного характеру, ворожого ставлення до націонал-соціалізму.

Хоча ці рішення також містять певний «обов'язковий» пакет соціальної підтримки, він здебільшого залишається у зоні подальшої деталізації на рівні Постанов Уряду, програм місцевих органів влади тощо. Самі тексти законів переважно уточнюють категорії постраждалих осіб, порушують питання гарантій неповторення тощо, але не конкретизують механізми й засоби компенсацій.

Незважаючи на появу у публічній площині різних категорій постраждалих, акцентів на те, що вони жертви репресивної машини СРСР, зобов'язань держави гарантувати розслідування цих злочинних дій, забезпечення права на правду постраждалих від політичних репресій, голодоморів, на національному рівні вшанування подій Другої світової війни відбувається відповідно до нормативів радянського спадку. Водночас поряд із вищеназваними процесами у 2000 році Верховна Рада України при-

12 «Чорнобильці» – це люди, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, отримали статус «постраждалий внаслідок Чорнобильської катастрофи». Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 № 796-ХІІ, стаття 9: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12#Text>

13 «Афганці» – це люди, що отримали статус учасника бойових дій за участь у радянському вторгненні до Афганістану згідно із Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту».² від 22.10.1993 № 3551-ХІІ, Пункт 1 частини 1 статті 6 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>

14 «Дитина війни» – особа, яка є громадянином України та якій на час закінчення (2 вересня 1945 року) Другої світової війни було менше 18 років. Закон України «Про соціальний захист дітей війни» від 18.11.2004 № 2195-IV, Стаття 1. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>

15 органи позасудового винесення вироків у СРСР, що існував в 1937–1938 роках під час Великого терору.

16 Указ Президента України «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів» від 26.11.1998 № 1310/98: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1310/98#Text>

ймає Закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років»¹⁷, який фактично закріплює неймінг, підходи до вшанування та виключення етапу 1939-1941 років з політики меморіалізації.

Поряд із категоріями, де пріоритетом визначалося забезпечення права на правду, у продовження усталеного підходу «соціальної держави» розвивались й ініціативи, що надавали перевагу компенсаціям і виплатам як засобу і відзначення, і підтримки. Так, окрім уже згаданого Закону про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, ухвалюється низка інших законів, зокрема:

- «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»¹⁸ та «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»¹⁹ (1991);
- «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»²⁰ (1992);
- «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист»²¹ (1998);
- «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною»²² та «Про жертви нацистських переслідувань»²³ (2000);
- «Про соціальний захист дітей війни»²⁴ (2004).

Окремо формується інфраструктура для роботи з питаннями збереження пам'яті – проте не меморіалізації як такої, а окремих її елементів. Так, у 1993 році приймається Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»²⁵, в якому була зафіксована заборона створення таємних архівів та інших шляхів засекречення інформації про місця зберігання документів, та надавалось право користуватися документами Національного архівного фонду або їх копіями громадянам України. У 1995 ухвалюються Закони України «Про музеї та музейну справу»²⁶ та «Про

17 Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» від 20.04.2000 № 1684-III: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-14#Text>

18 Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21.03.1991 № 875-XII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>

19 Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 № 2011-XII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>

20 Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 09.04.1992 № 2262-XII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text>

21 Закон України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист» від 24.03.1998 № 203/98-ВР: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203/98-%D0%B2%D1%80#Text>

22 Закон України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» від 01.06.2000 № 1767-III: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-14#Text>

23 Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» від 23.03.2000 № 1584-III: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1584-14#Text>

24 Закон України «Про соціальний захист дітей війни» від 18.11.2004 № 2195-IV: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2195-15#Text>

25 Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» від 24.12.1993 № 3814-XII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text>

26 Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29.06.1995 № 249/95-ВР: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text>

бібліотеки і бібліотечну справу»²⁷. А в 2000 році в Законі України «Про охорону культурної спадщини»²⁸ серед об'єктів культурної спадщини виокремлюються «поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів».

Здійснюються спроби розбудови і відповідних органів влади, що мали б фокусовано працювати зі складними питаннями пам'яті, або забезпечувати адресну компенсацію. Так, Законом України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років»²⁹ створюється **Національна комісія з реабілітації**, що є спеціальним постійно діючим органом, який утворюється при центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, має відповідні регіональні відокремлення. Постановою Кабінету міністрів³⁰ у 1996 році створюється **Державна міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій**, що починає координувати роботу центральних і місцевих органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, з питань пошуку, обліку, облаштування, забезпечення збереження і утримання військових поховань жертв війни та політичних репресій на території України та інших держав. У 2000 році Закон України «Про жертви нацистських переслідувань»³¹ започаткував спеціально уповноважений орган з питань компенсаційних виплат та надання гуманітарної допомоги жертвам нацистських переслідувань – **Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення»** при Кабінеті Міністрів України. Продовжилася і діяльність **Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.**³² при Верховній Раді України (вона буде ліквідована лише у 2017 році).

Важливо складовою цього періоду є те, що формується усталена практика високого рівня впливу, залученості організацій громадянського суспільства у процеси забезпечення, як права на правду, так й адвокації тих або інших компенсацій. З самого початку розбудови політики пам'яті цей вплив є суттєвим, визначальним у формуванні цієї політики.

27 Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» від 27.01.1995 № 32/95-ВР: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/95-%D0%B2%D1%80#Text>

28 Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 № 1805-III: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

29 Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» від 17.04.1991 № 962-XII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>

30 Постанова Кабінету Міністрів України від 2 серпня 1996 р. N 897 «Про Державну міжвідомчу комісію у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897-96-%D0%BF/ed19960802#Text>

31 Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» від 23.03.2000 № 1584-III: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1584-14#Text>

32 Комісія у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. при Верховній Раді України — ветеранська організація, що діяла в 1948-2017. Початково була утворена 8 червня 1948 року при Президії Верховної Ради УРСР після розформування Українського штабу партизанського руху. Ліквідована згідно з Постановою Верховної ради «Про Комісію у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. при Верховній Раді України» № 2064-VIII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2064-VIII#Text>

2004 – 2014 роки

Ключовою особливістю періоду є суттєва інструменталізація питань пам'яті для мобілізації електорату на національних виборах. Фактично у всіх виборчих кампаніях цього періоду, починаючи з президентської кампанії 2004 року та Помаранчевої революції³³, використовуються питання пам'яті, перш за все подій Другої світової війни. Це суттєво впливає на активізацію (дія – протидія) на рівні ключових національних інституцій громадянського суспільства та населення в цілому.

Основним фокусом першої частини цього періоду, передовсім пов'язаної з ініціативами Президента України Віктора Ющенка, стає інституалізація пам'яті щодо Голодомору. У 2006 році парламент приймає Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»³⁴, 2008 рік проголошується Роком пам'яті жертв Голодомору³⁵. І цього ж року ухвалюється Концепція Загальнодержавної національно-культурної програми дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні та увічнення пам'яті його жертв на період до 2012 року³⁶. А в 2009 році створюється Державний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні»³⁷, який через накопичення і поширення знань про Голодомор в Україні має застерегти суспільство від злочинів геноциду.

Іншою особливістю періоду стає активізація спроб розробки політик і відповідно політичних дебатів, частково спекуляцій навколо тем вирівнення соціальних гарантій ветеранам Другої світової війни, а також покращення ситуації з підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих та членів їхніх сімей. Адже основні виплати, пільги спрямовувались особам, чий статус ветеранів був пов'язаний з підтримкою, участю у подіях Другої світової війни на боці СРСР чи відбудовою економіки. Відповідно задекларовані державою ще у 1991 році зобов'язання та механізми соціальної підтримки не набули рівнозначного наповнення для людей, що постраждали від репресій, або виборювали незалежність країни поза радянськими збройними силами. Так, у 2005 році з'являються Указ Президента «Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій»³⁸ та Наказ Міністерства охорони здоров'я «Про заходи щодо поліпшення медичної допомоги колишнім політичним в'язням і репресованим»³⁹, а вже наступного року Уряд України приймає розпорядження «Про затвердження плану заходів

33 Кампанія протестів, мітингів, пікетів, страйків та інших актів громадянської непокорі в Україні, організована і проведена прихильниками Віктора Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді – грудні 2004 року у відповідь на масову фальсифікацію виборчого процесу

34 Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28.11.2006 № 376-V: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>

35 Указ Президента «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів» від 25.09.2008 № 856/2008: <https://www.president.gov.ua/documents/8562008-7960>

36 Розпорядження Кабінету міністрів від 27.02.2008 № 364-р: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/364-2008-%D1%80#Text>

37 Розпорядження Кабінету міністрів «Про утворення Державного музею "Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні"» від 22 квітня 2009 р. N 435-р: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-2009-%D1%80#Text>

38 Указ Президента «Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій» від 11.07.2005 № 1088/2005: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1088/2005#Text>

39 Наказ Міністерства охорони здоров'я «Про заходи щодо поліпшення медичної допомоги колишнім політичним в'язням і репресованим» від 22.12.2005 № 746: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0746282-05#Text>

щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих та членів їх сімей на 2006-2011 роки»⁴⁰.

На національному рівні здійснюються спроби обговорення питань відповідальності за здійснення депортації кримських татар. Утім, поки не як визнаного факту геноциду кримськотатарського народу, а як роковин. Так, у квітні 2009 року Президент України видає Указ про заходи у зв'язку із 65-ми роковинами депортації з Криму кримських татар та інших осіб за національною ознакою⁴¹.

Ключовим здобутком цих часів стає початок розбудови Українського інституту національної пам'яті (УІНП) – центрального органу виконавчої влади, у зону відповідальності якого відразу потрапляють питання комплексного підходу до меморіалізації⁴². Так, УІНП мав забезпечити:

- посилення уваги українського суспільства до власної історії, поширення об'єктивної інформації про неї в Україні та світі;
- реалізацію державної політики та координацію діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;
- забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у XX столітті, історичного минулого Українського народу, в тому числі усіх форм репресій;
- здійснення комплексу заходів з увічнення пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, учасників національно-визвольної боротьби.

Утім, діяльність установи стала фактично заручником політичної боротьби, і вже в 2011 році мандат УІНП був звужений⁴³ до науково-дослідної, експертної діяльності, а статус був обмежений до науково-дослідної установи, що перебуває в управлінні Кабінету Міністрів України (без статусу ЦОВВ), а зоною відповідальності стає:

- наукове та аналітичне забезпечення формування державної політики з питань національної пам'яті;
- розроблення у межах своїх повноважень науково обґрунтованих рекомендацій Кабінету Міністрів України у сфері реалізації гуманітарної політики;
- виконання державних програм фундаментальних і науково-практичних досліджень проблем національної пам'яті українського народу, її впливу на формування громадянського суспільства, української нації;
- здійснення наукових та науково-практичних досліджень державотворчих традицій українського народу, його боротьби за свободу та соборність України;

40 Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих та членів їх сімей на 2006-2011 роки» від 24.06.2006 № 350-р: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-2006-%D1%80#Text>

41 Указ Президента «Про заходи у зв'язку з 65-ми роковинами депортації з Криму кримських татар та інших осіб за національною ознакою» від 30.04.2009 № 281/2009: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281/2009#Text>

42 Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» від 2006 № 764: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764-2006-%D0%BF#Text>

43 Постанова Кабміну «Про утворення Українського інституту національної пам'яті» від 12.01.2011 № 8: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8-2011-%D0%BF#Text>

- вивчення трагічних подій в історії народів України та участь у заходах з увічнення пам'яті їх жертв;
- участь у науково-просвітницькій роботі, освітянській діяльності, пов'язаний з проблемами національної пам'яті українського народу.

Залишилися нереалізованими спроби досягти прогресу у застосуванні інструменту люстрації як щодо представників радянського режиму, так і осіб, звинувачених у маніпуляціях навколо результатів президентських виборів 2004 року. Водночас чи не вперше відбувається реальна дискусія та спроби окреслити цей механізм, не тільки як убезпечення від давнього минулого, але і як засобу превенції політичних ризиків у процесах демократизації країни.

Водночас на національному рівні було відзначено необхідність вшанування Міжнародного дня голокосту ромів⁴⁴ та Голокосту⁴⁵.

2014 – 2022 роки

Ключовим досягненням цього періоду стає повернення статусу УІНП як центрального органу влади та суттєве зростання його проактивної ролі у процесах меморіалізації. Чи не вперше завданнями політики стає не тільки реагування на злочини і трагедії минулого, спроби підняти дискусію та забезпечити превенцію та гарантії неповторення через запровадження люстраційних механізмів, а також реагування на міжнародний збройний конфлікт, що розпочався агресією РФ у лютому 2014 року.

Враховуючи високий рівень інструменталізації питань Другої світової війни в агресії РФ, спроби дестабілізувати суспільство через посилення фальсифікацій та тез, що його поляризують, основний фокус уваги переміщається у забезпечення права на правду. Але вже з припиненням практик оминання / замовчування, а з фіксацією на рівні національного законодавства тем, що раніше вважались провокативними / контраверсійними. Остаточно було вирішено дилему Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни, синхронізувавши політику пам'яті із загальноєвропейським підходом. Також основним фокусом стає актуалізації теми пам'яті як складової національної безпеки, поки що на рівні певних декларацій, але й у контексті протидії політичним маніпуляціям щодо подій Другої світової війни. Тим самим започатковується процес декомунізації та декларується потреба консолідованого опору фальсифікаціям навколо питань Другої світової війни.

Фактичною відповіддю держави на збройну агресію та певну зміну політичного ландшафту у зв'язку з подіями Революції Гідності та розпочатою РФ війни стає пакет законів, прийнятих 9 квітня 2015 року.

44 Постанова Верховної ради «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» від 08.10.2004 № 2085-IV: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2085-IV#Text>

45 Постанова Верховної ради «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру» від 05.07.2011 № 3560-VI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3560-17#Text>

Відповідно Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»⁴⁶ фактично ставить крапку у тривалій дискусії про належність різних груп та формувань до когорти тих, хто відстоював незалежність України. Законодавцем визначається доволі розлогий перелік організацій та установ, участь у яких упродовж майже всього XX століття дозволяє отримати статус борців за незалежність. Окремо визнаються видані цими організаціями та установами договори, зазначається потреба органів влади та місцевого самоврядування, неурядових організацій досліджувати і промотувати їх. Важливо складовою стає визнання протиправними дій тих, хто публічно виявляє зневажливе ставлення до борців за незалежність України, а також публічно заперечує факт «правомірності боротьби за незалежність України у XX столітті, а також перебування у публічному просторі назв об'єктів топоніміки / пам'ятників, присвячених особам, пов'язаним із переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті». Такі дії визнаються наругою над пам'яттю борців за незалежність України у XX столітті, приниженням гідності Українського народу. Задекларований підхід є продовженням практики, започаткованої ще Законом України «Про Голодомор 1932-33 років в Україні».

Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років»⁴⁷ вже остаточно синхронізує національну політику з наявним у європейських країнах підходом до проведення Дня пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років, який відзначається щороку 8 травня. Окремо були визначені місця пам'яті подій Другої світової війни, починаючи з 1939, а не 1941 року. Так само, як і попередньому законі, зазначено заборону щодо радянської та комуністичної символіки, георгіївських стрічок на пам'ятниках, пам'ятних знаках, інших об'єктах місць пам'яті Другої світової війни.

Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»⁴⁸ не тільки визначає перелік того, що зараховується до ознак комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів. Закон також передбачає офіційне засудження і заборону їх пропаганди й глорифікації. Важливою складовою Закону стала відповідальність юридичних осіб, політичних партій та інших об'єднань громадян, медіа за порушення норм Закону – передбачається можливість припинення їх державної реєстрації в судовому порядку. Окремо була введена заборона використання та пропаганди символіки комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та скорегована стаття 436-1 Кримінального кодексу України («Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів»). Критично важливим стало закріплення зобов'язань держави у розслідуванні та оприлюдненні інформації про злочини, вчи-

46 Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» від 09.04.2015 № 314-VIII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>

47 Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» від 09.04.2015 № 315-VIII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>

48 Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 № 317-VIII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>

нені представниками комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів. Результатом стало остаточне зняття статусу інформації з обмеженим доступом із документів, які містять інформацію про злочини цих режимів, що зберігаються у державних архівах. На виконання цієї вимоги закону уряд приймає відповідну постанову⁴⁹, парламент вносить зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) – віднині виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки є адміністративним правопорушенням (стаття 173-3 КУпАП)⁵⁰ тощо. Відтак, з'являються конкретні процедури забезпечення задекларованого на рівні закону обмеження.

Також був започаткований процес перейменування географічних об'єктів, населених пунктів, районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів, інших об'єктів топонімії, назви яких містять символіку комуністичного або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів. При цьому під час перейменування обов'язковим є врахування відповідного висновку Українського інституту національної пам'яті. У подальшому УІНП розробив і поширив рекомендації щодо даного процесу⁵¹, розпочалася масова інформаційна кампанія щодо декомунізації.

Символічною дією парламенту в квітні 2015 року, поряд із прийняттям цих трьох законів, стало і припинення чинності Закону «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років»⁵², який фактично був втіленням радянської традиції вшанування.

Важливим кроком було ухвалення Закону «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років»⁵³, який фактично відкривав широкі можливості до дослідження і встановлення істини щодо злочинів, здійснених репресивною машиною СРСР.

Окремою складовою вшанування стала політична інструменталізація визнання та підвищення видимості злочинів депортації, перш за все здійснених на території Криму. Так, у квітні 2014 року парламент ухвалює закон «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою»⁵⁴. Також в травні 2014 року з'являється Указ Президента «Про День боротьби за права кримськотатарського народу»⁵⁵.

49 Постанова Кабінету Міністрів України від 27 травня 2015 р. № 354 «Про порядок прийняття рішень щодо невідповідності діяльності, найменування та/або символіки юридичної особи, політичної партії, її обласної, міської, районної організації або іншого структурного утворення»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/354-2015-%D0%BF#Text>

50 Закон України «Про внесення зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо заборони виготовлення та пропаганди георгіївської (гвардійської) стрічки» від 16.05.2017 № 2031-VIII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2031-19#n5>

51 Типовий надгробок / Український інститут національної пам'яті: <https://old.uinp.gov.ua/page/tipovii-nadgrobok>

52 Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» від 20.04.2000 № 1684-III: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-14#Text>

53 Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» від 09.04.2015 № 316-VIII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19>

54 Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» від 17.04.2014 № 1223-VII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1223-18>

55 Указ Президента «Про День боротьби за права кримськотатарського народу» від 16.05.2014 № 472/2014: <https://www.president.gov.ua/documents/4722014-17238>

Водночас продовжилася практика уникання правової визначеності, особливо в дискусійних для суспільства питаннях. Незважаючи на збереженні на національному й регіональному рівнях радянського ресентименту в громадському і політичному процесі, практика припинення реєстрації юридичних осіб практично не застосовувалась. Окремо у 2015 році Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»⁵⁶ був розглянутий Європейською комісією «За демократію через право» (Венеціанська комісія), де при зазначенні законності цілей, точність формулювань і вимог була визначена як недостатня⁵⁷. Підготовлені зміни до Закону були зареєстровані в парламенті у 2016 році, проте так і не дочекалися розгляду⁵⁸.

Водночас наявне законодавство поступово убезпечило органи влади від впливу політичних сил, що тривалий час відігравали суттєву роль у підтримці РФ на території України. Так, Центральна виборча комісія відмовила у реєстрації виборчого списку та кандидата у Президенти від Комуністичній партії України під час відповідних кампаній 2019 року. Парламент ухвалив Закон України «Про очищення влади»⁵⁹, який вперше з декларації запровадив процедуру та започаткував формування практики, але інструментом меморіалізації фактично не став.

У цей період посилилася інституційна спроможність Українського інституту національної пам'яті. Він все більше присутній у публічній комунікації щодо роз'яснень особливостей процесів декомунізації та підходів до облаштування секторів поховання оборонців України, загиблих у ході російсько-української війни. Окремо створюються інституції – державний заклад «Меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності» (2015), Галузевий державний архів Українського інституту національної пам'яті (2016) – які стають частиною державної інфраструктури вже у реагуванні на загрози інструменталізації пам'яті російською збройною агресією, засобом підтримки постраждалих та їхніх родин, що загинули під час Революції Гідності.

Окремим блоком стає пошук мови та засобів вшанування пам'яті загиблих унаслідок збройної агресії РФ. Фактично вперше з настання незалежності у країні виникає нагальна й гостра проблема пошуку форм та інструментів вшанування не минулих подій, а фактично забезпечення вшанування тут і зараз. Відповідно Указом Президента запроваджується День пам'яті захисників України, які загинули в бо-

56 Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 № 317-VIII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>

57 Спільний проміжний висновок щодо Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 21.12.2015 № CDL-AD(2015)041: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2015\)041-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2015)041-ukr)

58 Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері засудження тоталітарних режимів щодо приведення їх у відповідність до вимог статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» (р.н. 4701 від 20.05.2016): http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59178

59 Закон України «Про очищення влади» від 16.09.2014 № 1682-VII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text>

ротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України⁶⁰, приймається Постанова парламенту «Про вшанування пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни»⁶¹, Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про заходи з увічнення пам'яті захисників України на період до 2025 року»⁶².

3 2022 року по теперішній час

Цей період ознаменувався не тільки повномасштабним вторгненням, стрімкоподібним зростанням кількості загиблих унаслідок збройної агресії РФ проти України військовослужбовців та цивільного населення, але і остаточною трансформацією політики пам'яті як безпекової складової національної політики. Політики декомунізації доповнюються аспектами деімперіалізації та дерусифікації, відбувається криміналізація певних аспектів глорифікації минулого, масштабуються практики та процедури зміни топонімів, розбудови відповідних секторів і меморіальних комплексів. Відбувається перехід від дещо фрагментованого мандату УІНП у сфері політики пам'яті до перетворення його на центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері національної пам'яті Українського народу. Окрім того відбувається суттєва зміна суспільної свідомості, де дилемні питання пам'яті, пов'язані з Другою світовою війною, окремим історичними персонами, змінюються на чіткий національний консенсус, що стимулює до досить активних дій у цій сфері чинне політичне керівництво України. Важливою особливістю періоду стає масштабування рішень, напрацьованих у попередні періоди, а також синхронізація чинних законів у єдину систему регулювання питань захисту національної пам'яті.

У відповідь на повномасштабне вторгнення ухвалюється цілий пакет законів, що остаточно переводять політику пам'яті у складову національної безпеки. Це проявляється не тільки у переліку тематичних законів у сфері пам'яті, а тих змін, які вносяться у суміжні сфери – регулювання медіа, громадських організацій, політичних партій і навіть у сфері охорони прав на знаки для товарів і послуг.

Після звільнення від російських військ Київщини та Чернігівщини, коли були виявлені масові порушення норм міжнародного права, прав людини, масові воєнні злочини, український парламент починає приймати закони задля остаточного відмежування від російського контексту, а також заборони проросійської пропаганди в країні. Так, у травні 2022 року Верховна Рада України ухвалює Закон «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного втор-

60 Указ Президента «Про День пам'яті захисників України, які загинули в боротьбі за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України» від 23.08.2019 № 621/2019: <https://www.president.gov.ua/documents/6212019-29269>

61 Постанова Верховної ради України «Про вшанування пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни» від 02.02.2021 № 1178-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-IX#Text>

62 Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про заходи з увічнення пам'яті захисників України на період до 2025 року» від 20.01.2021 № 37-р: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-2021-%D1%80#Text>

гнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну»⁶³. Цим законом ототожнюється практика нацистського режиму та чинної політики РФ, визначається термін «держава-терорист» та структура її органів влади, фіксуються геноцидні цілі російської політики стосовно українців. Закон повторює сформовані в попередні періоди підходи щодо заборони використання з промоційною метою відповідної символіки, але з суттєво розширеним переліком сфер санкцій.

Наступним кроком стало масштабування розроблених підходів та алгоритмів декомунізації, здійснених у попередній період. У березні 2023 року був ухвалений Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів»⁶⁴. Суттєво особливістю закону стала не тільки вже звична практика засудження російської імперської політики в Україні, заборона пропаганди її символіки, але і порядок ліквідації символіки російської імперської політики. Окрім того, відбулось розширення попереднього тематичного фокусу щодо злочинів проти українців та української державності. У попередні періоди основний акцент стосувалось переважно радянського режиму. Але наразі вже йдеться і про репресивні заходи російської імперської політики проти Українського народу, починаючи від Московського царства. Відповідно суттєво розширюється перелік об'єктів і символів, що підлягають перегляду. Посилюється і роль УІНПу у цьому процесі – від збору, узагальнення і поширення інформації про злочини (репресивні заходи) російської імперської політики проти Українського народу до надання фахових рекомендацій, що мають бути враховані органами влади під час прийняття рішень щодо деколонізації топонімів. Для цього створюється Експертна комісія. Станом на вересень 2025 року Експертна комісія надала 34 фахові висновки, які були передані відповідним органам влади та оприлюднені на сайті установи⁶⁵. Згідно з даними, оприлюдненим УІНП, з 27 липня 2023 по 27 липня 2024 року місцевими органами влади здійснено перейменування 25194 об'єктів топоніміки та демонтовано 1066 пам'ятників і пам'ятних знаків⁶⁶.

Фактично у відповідь на тривалі дискусії та проблеми, що виникали внаслідок фрагментованості державної політики у сфері пам'яті, потреби систематизувати наявні підходи та механізми координації у серпні 2025 року парламент приймає Закон «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу»⁶⁷. Його ухвалення започатковує декілька кардинальних змін. По-перше, надається визначення російсько-українському збройному конфлікту з 2014 року – Війна за Незалеж-

63 Закон України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» від 22.05.2022 № 2265-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>

64 Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів» від 21.03.2023 № 3005-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>

65 Фахові висновки Експертної комісії / Український інститут національної пам'яті: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/ekspertna-komisiya-uinp/fahovi-vysnovky-ekspertnoyi-komisiyi>

66 Понад 25 тисяч об'єктів топонімів перейменовано – перші офіційні дані щодо реалізації деколонізаційного закону / Український інститут національної пам'яті, 27.11.2024: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/ponad-25-tysyach-obyektiv-toponimiyi-pereymenovano-pershi-oficiyni-dani-shchodo-realizaciyi-dekolonizacijnogo-zakonu>

67 Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» від 21.08.2025 № 4579-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text>

ність України. По-друге, дається визначення ключовим термінам («державна політика національної пам'яті Українського народу», «злочини проти Українського народу», «історична антиукраїнська пропаганда» тощо). По-третє, змінюється статус УІНПу на центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері національної пам'яті Українського народу, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. По-четверте, декларується потреба розробки відповідної Державної стратегії відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу та Плану заходів. По-п'яте, визначаються повноваження суб'єктів відповідної політики та роль УІНПу в процесі координації її розробки та реалізації. Окрім цього, новий закон суттєво розширює організаційні та фінансові можливості для державної політики національної пам'яті Українського народу. Він передбачає не тільки конкурсні засади, але і суттєво розширений перелік джерел фінансування, і можливості об'єднання на договірній основі фінансових ресурсів суб'єктів політики національної пам'яті, державних і приватних партнерів на принципах здійснення держ-приватного партнерства, міжнародних інституцій; залучення коштів, що надходять до Державного бюджету України та місцевих бюджетів у рамках програм допомоги і грантів ЄС, урядів іноземних держав, міжнародних організацій та донорів; залучення коштів з інших джерел, не заборонених законодавством, зокрема за рахунок добровільних внесків фізичних та юридичних осіб.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи наявне регулювання та сформовану практику, ми можемо констатувати, що тривалий час регулювання політики пам'яті в Україні характеризувалось істотною фрагментацією повноважень між різними органами влади, паралельністю та співіснуванням підходів, які суперечать одне одному (наприклад, щодо Другої світової війни довгий час співіснували та конфронтували підходи «Великої Вітчизняної війни» (умовно «радянський») та Другої світової війни (світова та європейська практика), поширеною практикою застосування правової невизначеності та недостатнім рівнем розробки супровідного підзаконового регулювання. Спостерігався недостатній рівень єдиної координації та розподілу відповідальності, що суттєво ускладнював реалізацію цілісної та послідовної політики пам'яті. Є сподівання, що прийнятий у серпні 2025 року Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» буде посилений як відповідними підзаконними актами, так й інституційною підтримкою УІНП (бюджет та людські ресурси). Адже для визначених законом повноважень і завдань орган потребуватиме суттєвого розширення та розвитку відповідної спроможності.

Наразі, попри прийняття комплексного підходу, функції, пов'язані з вшануванням пам'яті, розподілені між різними міністерствами. Вони залишаються фрагментованими та недостатньо скоординованими. І синхронізація зусиль потребується не тільки на рівні центральних органів влади, але і зі зрозумілими і дієвими інструментами взаємодії з виконавчими органами та місцевим самоврядуванням.

Окресливши вище особливості формування політики пам'яті в Україні, ми не можемо оминати розподіл і нашарування функціоналу, що відбувається між відповідними органами, які, якщо не безпосередньо відповідають за комплексну політику у цій сфері, то можуть забезпечувати важливі для політики пам'яті складові чи регулювати їх реалізацію. Наприклад, Міністерство культури та стратегічних комунікацій України (МКСК) опікується питаннями охорони культурної спадщини, включно з похованнями та меморіальними місцями, які можуть визнаватися об'єктами культурної спадщини. Водночас, відповідальність за їх утримання здебільшого покладається на органи місцевого самоврядування без належного ресурсу чи методичної підтримки. Міністерство у справах ветеранів України фокусується на соціальних правах ветеранів та їхніх родин, забезпечуючи, зокрема, організацію пам'ятних заходів, однак законодавство не встановлює чіткого механізму міжвідомчої координації в цій сфері. Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України надає допомогу родинам загиблих, але не має мандату на розробку чи реалізацію політик пам'яті, що призводить до прогалин у вшануванні цивільних жертв війни. Міністерство освіти і науки України впроваджує заходи патріотичного виховання, які частково включають елементи меморіалізації, однак ці заходи здебільшого мають формальний характер і не пов'язані із загальнонаціональною меморіалізаційною політикою. Міністерство розвитку громад та територій України промотує розроблену ГО Вшануй «Дорожню карту впровадження хвилини мовчання»⁶⁸ та відповідні маршрути пам'яті.

Така розпорошеність повноважень і відсутність єдиного координуючого органу створюють ситуацію, за якої відповідальність за формування, впровадження та оцінку політики пам'яті залишається нечіткою. Тим самим провокуючи неузгодженості, конфлікти та лакуни у критичній на даний момент сфері. Створюється підґрунтя для повторення помилок і ризиків попередніх періодів, де пам'ять швидко інструментулізувалась для політичної мобілізації, перетворюючись із згуртувального чинника на інструмент поляризації.

68 Для громад створено Дорожню карту впровадження хвилини мовчання / Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України: <https://mindev.gov.ua/news/dlia-hromad-stvoreno-dorozhniu-kartu-vprovadzhennia-khvylyny-movchannia>

II.

АНАЛІЗ НАЯВНИХ ПРАКТИК ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ НА РІВНІ ГРОМАД

Цей розділ представляє аналіз наявних практик вшанування пам'яті осіб та подій, пов'язаних із російсько-українською війною, на основі даних, отриманих від органів місцевого самоврядування. З огляду на специфіку збору інформації, представлені результати слід розглядати як мінімальну оцінку практик, задекларованих громадами, із урахуванням можливих обмежень щодо повноти і деталізації наданих відповідей. Детальна методологія проведення цієї частини дослідження наведена у Додатку 1.

НАЙПОПУЛЯРНІШІ ФОРМИ ВШАНУВАННЯ

Одним із важливих аспектів дослідження є аналіз того, яким чином практики вшанування пам'яті закріплюються в офіційних рішеннях органів місцевого самоврядування. Загалом у відповідях було зафіксовано **163 інструменти**, що стосуються інституалізації таких практик. Із них **155 — це цільові програми**, ухвалені громадами, а ще **8 — окремі плани заходів**. Ці документи фіксують намір або виконання дій із вшанування осіб і подій, пов'язаних із російсько-українською війною, і дозволяють простежити, як саме пам'ять включається в локальні політики.

Таблиця 1. Поширеність форм практик пам'яті (за типами)⁶⁹

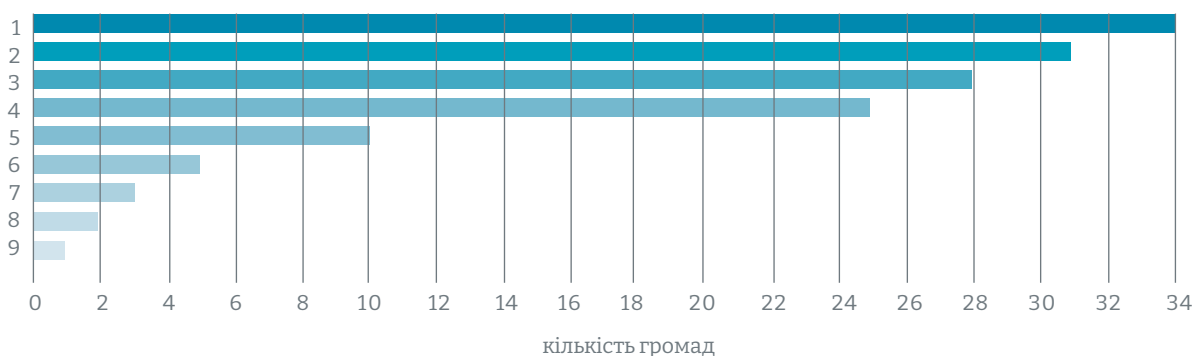
⁶⁹ Таблиця 1 демонструє частку українських громад, які реалізували ті чи інші форми вшанування пам'яті, пов'язані з російсько-українською війною. Підрахунок здійснено на основі офіційних відповідей органів місцевого самоврядування (ОМС), зібраних протягом 2024–2025 років. У таблиці відображено відсоток громад, що впровадили кожну окрему практику, без урахування кількості реалізованих елементів у межах практики. Колонка «Масові заходи» не включена в основну таблицю поширеності через відсутність деталізації у значній частині відповідей. У більшості випадків громади згадували лише факт проведення заходів на державні чи пам'ятні дати без опису конкретних дій або форм вшанування. Через це аналіз охоплює лише ті практики, які були чітко ідентифіковані як форми меморіалізації.

Найпоширенішими формами пам'яті виявилися: встановлення меморіальних дошок (69,6 % громад), перейменування вулиць (66,4 %), спорудження монументів (48 %) і створення алей (43,2 %). Це свідчить про домінування фізичних форм меморіалізації, які є візуально помітними і найчастіше мають символічне, офіційно визнане значення в просторі громади.

Натомість менш поширеними є практики, пов'язані з цифровими, програмними або церемоніальними підходами до пам'яті, зокрема цифрові рішення (11,2 %), місцеві відзнаки й нагороди (10,4 %) та спортивні заходи пам'яті (8,8 %). Ще рідше громади впроваджували виставки (4,8 %), висадження дерев (3,2 %), кінопокази (2,4 %) або встановлення погрудь (0,8 %).

Ці результати дозволяють припустити, що в українських громадах переважає матеріалізована логіка меморіалізації, орієнтована на встановлення фізичних об'єктів, тоді як більш процесуальні, рефлексивні або мистецькі форми залишаються недостатньо поширеними. Причинами цього можуть бути як обмежені ресурси, так і відсутність нормативної підтримки або прикладів інтеграції таких підходів у політику на місцевому рівні.

Таблиця 2. Розподіл громад за кількістю різних форм практик вшанування⁷⁰

Результати свідчать про значну варіативність рівня залученості громад у реалізацію практик меморіалізації. Найбільша частка громад (34 з усіх, що надали дані) реалізувала дві форми практик пам'яті, а ще 28 громад — лише одну. Водночас 31 громада не зазначила жодної реалізованої практики, що може бути як ознакою відсутності відповідних заходів, так і наслідком обмеженого обсягу або неструктурованості наданих відповідей.

Дані дозволяють припустити, що громади здебільшого або зосереджуються на 1–2 формах вшанування (зокрема, меморіальні дошки, перейменування, покладання квітів), або надають часткову інформацію про вже звичні офіційні форми, не фіксуючи альтернативні чи менш усталені практики. У відповідях іноді відчувається уявлення, що встановлення меморіального об'єкта або участь у державному ритуалі (наприклад, покладання квітів у визначені дати) автоматично вичерпує тему вшану-

⁷⁰ Таблиця 2 відображає розподіл громад за кількістю різних форм практик вшанування, реалізованих ними у зв'язку з російсько-українською війною. Дані сформовані на основі попередньо визначених практик (меморіальні дошки, перейменування вулиць, монументи, символічні заходи тощо), які кодувались у вигляді бінарних змінних. Для кожної громади підраховано загальну кількість різних типів практик, що були реалізовані, після чого здійснено згрупований підрахунок кількості громад із відповідним рівнем активності.

вання. Водночас тематичні події, що не прив'язані до офіційного календаря, або інтерактивні, локально ініційовані форми (наприклад, мистецькі акції, виставки, панасиди поза формальними датами) часто залишаються поза увагою або не вважаються практиками пам'яті.

Згідно з відповідями, 11 громад реалізували п'ять і більше форм практик, і лише одна громада — вісім. **Це вказує на те, що більшість громад обмежуються кількома формами, тоді як мультиформні підходи до вшанування залишаються менш поширеними. Такий розподіл може бути пов'язаний із ресурсними обмеженнями, відсутністю методичного супроводу або обмеженою політичною волею щодо розвитку системної, багатшарової політики пам'яті на місцевому рівні.**

На основі зведених відомостей (Таблиця 1), найпоширенішими формами меморіалізації, реалізованими громадами, є меморіальні дошки (згадуються у 69,6 % громад), перейменування вулиць на честь військових (66,4 %), монументи і пам'ятники (48,2 %), алеї слави (43 %) та інші меморіали (23 %). Ці показники створюють враження широкої присутності публічних практик пам'яті та їх значної різноманітності.

На перший погляд, домінування меморіальних дошок як форми вшанування може свідчити про високий рівень персоналізації публічної пам'яті — адже вони, як правило, присвячуються конкретним загиблим. Перейменування вулиць також частково підтримує цю тенденцію, коли йдеться про назви на честь осіб. Окремі громади згадували й спортивні або культурні події, присвячені конкретним військовим, що теж формує поле індивідуального вшанування.

Водночас важливо враховувати методологічні особливості підрахунку, які впливають на уявлення про масштаб персоналізації. Зокрема, кожна меморіальна дошка рахувалася як окрема одиниця, тоді як алея слави з десятками портретів могла обліковуватись як одна форма. Аналогічно, перейменована вулиця незалежно від того, чи носить вона ім'я конкретного загиблого, чи має узагальнену назву на зразок «Вулиця Героїв», враховувалась як один випадок. У результаті кількісне домінування персоналізованих практик є частково функцією логіки обліку, а не лише їхньої об'єктивної переваги у просторі громади.

Це створює підстави для важливого уточнення: узагальнені формати пам'яті — такі як меморіали, стели, алеї, які часто охоплюють імена десятків осіб — можуть мати більшу видимість і символічну вагу, хоча й представлені в статистиці як окремі одиниці. Таким чином, відповідаючи на питання про перевагу персоналізованої чи узагальненої форми меморіалізації, слід враховувати не лише частоту фіксації практик, але й їхнє просторове втілення, масштаб і символічну ємність. **Отже, питання про переважний характер меморіалізації (персоналізований чи узагальнений) не може бути остаточно вирішене без урахування якісних характеристик кожного формату, зокрема масштабу, контексту розміщення та способу сприйняття у громаді.**

МЕМОРІАЛЬНІ ДОШКИ ТА ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ ЯК ДОМІНАНТНІ ІНСТРУМЕНТИ ПАМ'ЯТІ

Для підрахунку динаміки перейменувань за періоди 2014–2022 і 2022–2025 роки дослідники використовували дані, надані громадами у відповідях. У випадках, коли у відповідях вказувалися роки перейменування, ці відомості фіксувалися у відповідних періодах. Однак, це не завжди видавалося можливим: частина громад подавала лише узагальнені кількісні показники або списки назв без хронологічних уточнень. Крім того, одні громади вказували тільки перейменування, пов'язані з темою війни, тоді як інші — повний перелік перейменованих вулиць. Це спричинило певний дисбаланс у структурі даних, зокрема щодо «нейтральних» (умовно позначених як «квіткові») або історичних назв, які могли фігурувати як у період 2014–2022 років, так і після 2022 року. Також деякі громади писали, що вони планують провести перейменування після закінчення бойових дій, і це були не тільки громади в окупації.

Попри ці обмеження, загальні підрахунки дозволили виявити чіткий динамічний зсув. Усього було зафіксовано 1233 перейменування в період 2014–2022 і 2608 перейменувань у період 2022–2025 (**Таблиця 5**). Отже, менш ніж за три роки після початку повномасштабної агресії кількість перейменувань більш ніж удвічі перевищила показник попередніх восьми років. Це підтверджує загальну тенденцію, помічену під час обробки відомостей: активність у сфері перейменувань зросла після 2022 року, що пов'язано із загостренням запиту на дерусифікацію публічного простору та його символічне перепрограмування.

Крім кількісного, було здійснено і тематичний аналіз назв. Значна частина перейменувань має військову семантику — як персоналізовану (на честь окремих військових), так і узагальнену (наприклад, «Героїв», «Захисників»). Водночас деякі громади свідомо обирали «нейтральні» варіанти — такі як Садова, Квіткова, Сонячна тощо, — щоб уникнути політичного забарвлення або задля збереження символічного нейтралітету. У таблиці ці назви умовно позначалися як «квіткові». Співвідношення таких назв із військовими (як персональними, так і узагальненими) свідчить про суттєве переважання останніх.

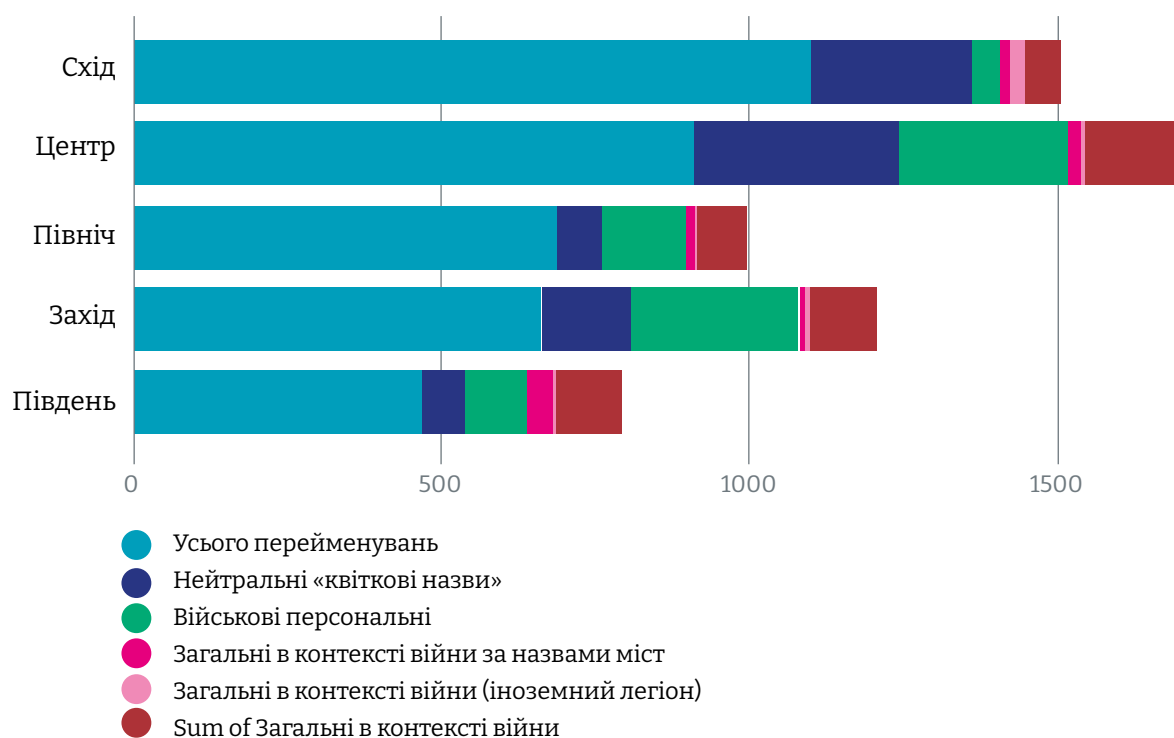
Таким чином, хоча хронологічна структура даних має певні прогалини, загальний змістовий аналіз дозволяє стверджувати, що з 2022 року в практиках перейменування на місцевому рівні переважає саме військова рамка пам'яті. Це свідчить не лише про зростання політичної чутливості до символічного простору, а й про прагнення громад зафіксувати досвід війни у повсякденному ландшафті.

Водночас, попри цю загальну тенденцію, регіональний аналіз візуалізованих даних виявляє унікальні місцеві стратегії та пріоритети. **Центральний регіон** виступає лідером як за загальною кількістю змін, так і за акцентом на вшануванні **військових персоналій**. **Схід** обирає більш збалансований підхід, де патріотична комеморація врівноважується значною часткою **«нейтральних» назв**. **Захід** вирізняється структурованішим вибором, де переважають конкретні тематичні категорії, а **Південь** найяскравіше фіксує досвід війни через назви на честь **міст-героїв**.

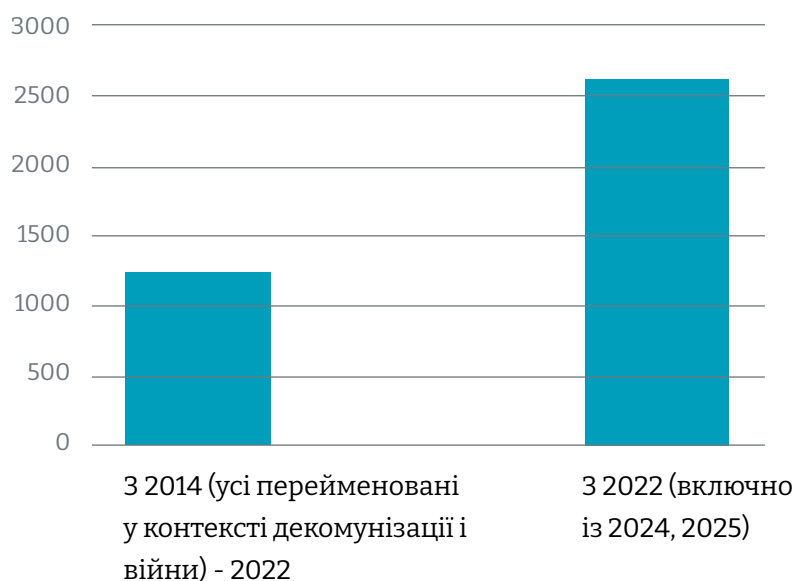
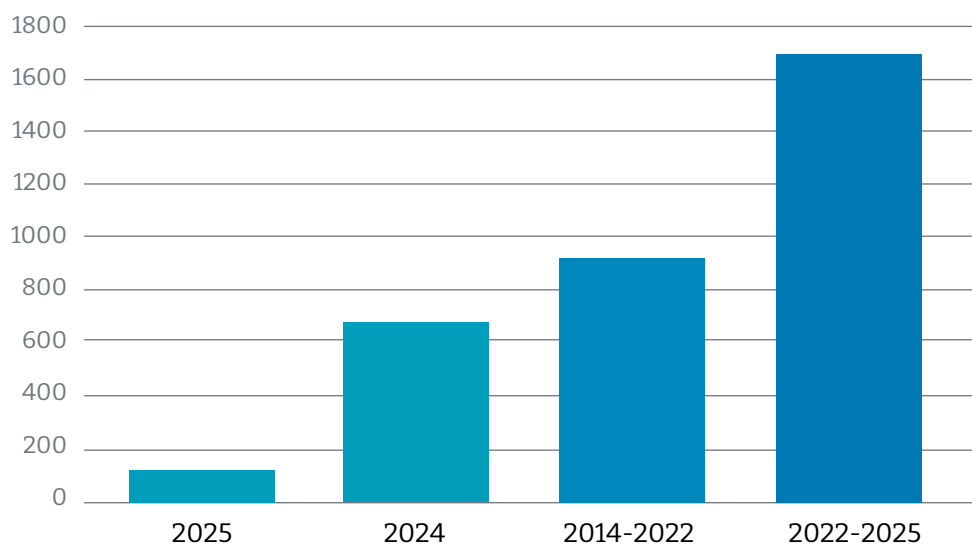
Таблиця 3. Типи перейменувань

Таблиця 4. Розподіл перейменувань за регіонами

Ключовим для подальшого дослідження є те, що понад половина всіх перейменувань не підпадає під основні визначені категорії (військові, нейтральні, міста), формуючи велику групу **«інших» назв**. Ця категорія, що, ймовірно, включає діячів культури, науки та дисидентського руху, є маркером глибинних ціннісних орієнтирів українського суспільства в процесі його самовизначення.

Таблиця 5. Динаміка перейменувань**Таблиця 6.** Встановлення меморіальних дощок (2014-2022 vs. 2022-2025)

Після аналізу динаміки перейменувань, доцільно розглянути інший масовий інструмент вшанування пам'яті — встановлення меморіальних дощок. Ця форма є поширеною в українських громадах та має високий рівень персоналізації, оскільки здебільшого присвячується конкретним особам. Графік нижче ілюструє зміну кількості встановлених меморіальних дощок у двох часових періодах: до та після 2022 року, з виокремленням даних за 2024 та 2025 роки, якщо такі були надані. Це дозволяє побачити не лише масштаби поширення цієї практики, але й динаміку її активізації у зв'язку з повномасштабною війною.

Дані щодо встановлення меморіальних дощок у громадах демонструють чіткий ріст цієї практики після 2022 року. Якщо у період з 2014 по 2022 рік було зафіксовано 911 меморіальних дощок, то лише за 2022–2025 роки — вже 1710, тобто майже вдвічі більше. Найвищий зафіксований річний показник припадає на 2024 рік — 684

дошки, що свідчить про інтенсивність практики саме у цей період. У 2025 році (станом на момент збору інформації) встановлено вже 73 дошки, що також може вказувати на збереження тенденції з урахуванням неповного календарного року.

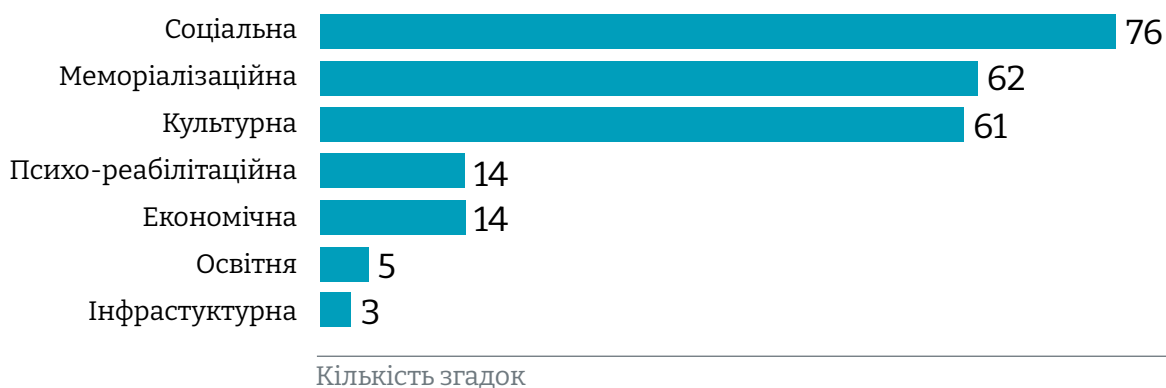
Ці відомості підтверджують, що після повномасштабного вторгнення у 2022 році практики індивідуального вшанування військових у вигляді меморіальних дошок стали більш масовими. Їх масштабування можна пов'язати з інтенсифікацією бойових дій, збільшенням кількості загиблих і водночас — із прагненням громад відреагувати на втрати шляхом публічного вшанування. Таким чином, меморіальні дошки стали провідним персоналізованим форматом фіксації пам'яті у фізичному просторі.

Можна зробити висновок, що перейменування і меморіальні дошки функціонують як два взаємодоповнювальні рівні пам'яті. Перейменування виконують функцію **колективного та символічного** перепрограмування публічного простору з урахуванням регіональних пріоритетів. Натомість меморіальні дошки задовольняють потребу в **особистісному та меморіальному** вшануванні, фіксуючи пам'ять про конкретних людей. Разом вони створюють багат шаровий ландшафт пам'яті, що відображає досвід війни в Україні

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ВШАНУВАННЯ

Для аналізу програм, поданих громадами у відповідь на інформаційні запити, було здійснено тематичне кодування за сімома основними напрямками: соціальна, меморіалізаційна, культурна, психо-реабілітаційна, економічна, освітня та інфраструктурна. Один запис міг отримати кілька позначок одночасно, якщо в його описі фіксувались відповідні компоненти. На підставі цього аналізу побудовано **Таблицю 7**, яка відображає загальну кількість згадок кожного напрямку в сукупності програм.

Таблиця 7. Розподіл програм за тематичними напрямками

Найчастіше в програмах фігурує соціальна тематика — понад 70 згадок, що вказує на домінування форм турботи: грошових виплат, матеріальної допомоги, підтримки родин військових. Меморіалізаційні (близько 65) та культурні

(також близько 65) аспекти є майже однаково поширеними — часто реалізуються як пов'язані практики через організацію подій, пов'язаних з пам'яттю.

Далі маємо психореабілітаційний напрям із 14 згадками. Він включає заходи на підтримку ментального здоров'я захисників і родин загиблих, або створення реабілітаційних центрів. Його наявність свідчить про зростання усвідомленої потреби в тривалих формах підтримки після втрати або участі у бойових діях.

Економічна, освітня та інфраструктурна тематики представлені меншою мірою. Економічні згадки (близько 13) пов'язані переважно з фінансуванням реконструкції або облаштуванням місць вшанувань, професійною перепідготовкою ветеранів, фінансуванням свят. Освітній напрям згадується лише кілька разів і зазвичай не поєднується з меморіалізацією, а має патріотичне забарвлення. Інфраструктурна тематика (найменше згадок) стосується будівництва чи реконструкції просторів пам'яті — площ, меморіальних скверів.

Таблиця 8. Тематична композиція програм вшанування (одиначні та комбіновані напрями)

Ця таблиця показує, як тематики поєднуються в межах однієї програми. Понад третина усіх програм мають однотемну соціальну спрямованість (33,5 %). Ще 16,5 % — виключно культурні, 14,6 % — виключно меморіалізаційні. Серед комбінованих підходів найпоширенішою є зв'язка «меморіалізаційна + культурна» (15,2 %). Інші комбінації — як-от: «соціальна + економічна», «соціальна + меморіалізаційна», «освітня + культурна» — фігурують рідше й становлять менш ніж 5 % кожна. Близько 2 % записів не вдалося чітко класифікувати за темою через розмиту або технічну форму подання.

Попри відносну перевагу однотемних програм, результати показують, що громади виявляють гнучкість у конструюванні програм, комбінуючи знайомі та реалістичні за ресурсами елементи — соціальну допомогу, культурні події, встановлення пам'ятних знаків. Невелика кількість «чистих» програм із фокусом виключно на меморіалізації свідчить не стільки про її ігнорування, скільки про інтеграцію у ширші локальні політики. Цей тренд варто оцінювати позитивно, оскільки він демонструє побутове визнання пам'яті як частини соціального догляду і культурної участі.

Водночас постає питання глибини і повноти наповнення таких програм з огляду на потреби цільових аудиторій — зокрема, військових, їх родин, постраждалих цивільних. **З огляду на значну варіативність у підходах до структурування програм вшанування та відсутність єдиних рамок щодо охоплення цільових груп, форм і напрямів, доцільною видається розробка рекомендаційного чек-листа.** Такий інструмент міг би бути орієнтиром для громад при плануванні програм — не обмежуючи їхню гнучкість, а навпаки, забезпечуючи якісне та свідоме наповнення ініціатив вшанування з урахуванням потреб різних аудиторій.

Таблиця 9. Монополізація пам'яті (за цільовими аудиторіями програм)

Дані таблиці демонструють виразну концентрацію програм вшанування на особі військового та його родині. Сумарно понад дві третини всіх програм адресовані або виключно військовим, або одночасно військовим і членам їхніх сімей. Це свідчить про чітко сформовану локальну рамку пам'яті, в межах якої вшанування пов'язується переважно з армійською службою та загибеллю на фронті.

Водночас **цивільні постраждалі (зокрема, родини загиблих мирних мешканців, зниклі безвісти, депортовані, люди, які втратили житло внаслідок бойових дій) майже не фігурують у програмних документах громад, які вони зарахували до тих, які стосуються вшанування і меморіалізації.** Це інституційне виключення цивільного досвіду з публічної пам'яті створює ризики асиметричного визнання, яке не охоплює весь спектр втрат, спричинених війною.

Крім того, наявність окремої категорії «учасники АТО/ООС» свідчить про тривалість адміністративної та політичної інерції, адже низка програм і надалі оперує довоєнною термінологією, не оновлюючи рамки з урахуванням змін після 2022 року.

Варто зазначити і те, що деякі громади взагалі не конкретизували цільову аудиторію програм, обмежившись згадками про «жителів громади» або «постраждалих», що ускладнює чітке розмежування бенефіціарів пам'ятних політик. Це свідчить про відсутність уніфікованого підходу до визначення аудиторій у політиці пам'яті.

Загалом аналіз вказує на потребу переосмислення широти вшанування: інституційні рішення в громадах мають створювати простір для включення всіх форм втрати — як військових, так і цивільних, щоби публічна пам'ять була не лише героїчною, але й репрезентативною та інклюзивною.

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЦИВІЛЬНИХ ЖЕРТВ ВІЙНИ

Зібрані у дослідженні відомості свідчать про те, що простір пам'яті у громадах України здебільшого зосереджений на військових — як у формальних меморіалізаційних практиках, так і в соціальних чи культурних програмах.

В абсолютній більшості випадків, зафіксованих у таблицях та графіках, меморіальні дошки, перейменування вулиць, монументи та програми були присвячені військовослужбовцям, загиблим захисникам та їхнім родинам. Наприклад, майже 70 % громад вказали наявність меморіальних дошок, більшість із яких персоналізовані й присвячені військовим. У програмному аналізі переважає соціальна допомога саме для ветеранів і родин загиблих військових. Програми, які безпосередньо чи опосередковано включають цивільних, трапляються рідко або обмежуються широкими формулюваннями (наприклад, «жителі громади»).

Цивільні жертви, як-от: зниклі безвісти, загиблі під час обстрілів, переміщені особи, практично не представлені у меморіальному просторі окремо. У таблицях і підрахунках згадки про них були поодинокими й не систематизованими. Автори дослідження підкреслюють, що не зафіксували жодної програми, прямо присвяченої пам'яті цивільних постраждалих, у найкращому випадку вони згадані через кому з учасниками бойових дій як «жертви». Це може свідчити про інституційну відсутність визнаного публічного формату пам'яті для цієї категорії постраждалих.

Таким чином, на основі отриманих відомостей можна зробити висновок, **що окремого і впізнаваного простору для вшанування цивільних жертв війни у громадах України наразі не сформовано.** Це не виключає існування поодиноких випадків (наприклад, у Вінниці⁷¹ і Кременчуці⁷²) або неформальних ініціатив, проте у структурованих відповідях органів місцевого самоврядування такі приклади практично не простежуються. **Відповідно, простір пам'яті є військово-центричним, із фокусом на героїчне й жертвоне представлення захисників, що залишає поза увагою вразливі цивільні групи, які також зазнали непоправних втрат.**

71 У Вінниці відкрили пам'ятний знак загиблим внаслідок російського ракетного удару 14 липня / Вежа, 14.07.2023: <https://vezha.ua/u-vinnytsi-vidkryly-pam-yatnyj-znak-zagyblym-vnaslidok-rosijskogo-raketnogo-udaru-14-lypnja-2022-roku-foto/>

72 У Кременчуці створили сквер пам'яті про загиблих у торговому центрі, куди влучила російська ракета / Суспільне Полтава: <https://suspilne.media/poltava/280381-u-kremencuci-stvorili-skver-pamati-pro-zagiblih-u-torgovomu-centri-kudi-vlucila-rosijska-raketa/>

ЗАЛУЧЕНІСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ І РОДИНИ ЗАГИБЛИХ ДО ПРОЦЕСІВ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ

Окремим питанням є залучення громад до процесів меморіалізації через публічні консультації, слухання та опитування. 69 громад зазначили, що проводили ті чи інші форми консультацій із громадянами щодо вшанування пам'яті про події та осіб, пов'язаних із російсько-українською війною. Частина громад також повідомила про проведення конкурсів на проекти пам'ятників і меморіальних комплексів, які вони подають як приклад залучення громадськості. Втім, у відповідях рідко згадується, чи мали мешканці реальні інструменти впливу на вибір проекту — наприклад, голосування або участь у журі. Це може свідчити про поверхове або навіть імітаційне залучення, яке обмежується лише інформуванням чи формальними процедурами без надання реального впливу або включення зацікавлених сторін.

Таблиця 10. Залучення громади до процесів меморіалізації

Громади відповіли «так»	73
Громадські слухання	45
Консультації/обговорення	19
Опитування	6
Круглий стіл	1

На підставі відповідей громад, 73 з 137 повідомили про залучення мешканців до обговорень, пов'язаних із меморіалізацією. Найчастіше це були громадські слухання (45 випадків), консультації або обговорення (19), опитування (6) та круглий стіл (1). Тематика таких обговорень переважно стосувалася перейменування вулиць, а також — значно рідше — встановлення пам'ятних знаків або банерів.

Для порівняння, у Чилі в процесі створення Меморіалу миру в Сантьяго ключовим принципом стало формування платформи для суспільної дискусії — включно з онлайн-консультаціями, громадськими дебатами, залученням родин жертв і місцевих організацій (Collins, 2013). Такий досвід демонструє, що меморіалізація може бути не лише об'єктом, а процесом колективного осмислення.

Використовувались різні формати залучення громадськості, і дослідження не дозволяє оцінити їхню глибину, інклюзивність чи тривалість. Водночас, відсутність конфліктів або суперечок, згідно з наданими відповідями, може бути зумовлена кількома факторами:

- обмеженим простором для альтернатив, зокрема при виборі місця для меморіалів або наданні назв вулицям;
- наявністю очевидних кандидатів для персоналізованого вшанування — наприклад, загиблих із високими відзнаками або перших загиблих у громаді;

- прагненням ОМС демонструвати згуртованість і уникати репрезентації внутрішніх напружень у публічній комунікації.

Показово, що 136 громад зазначили, що жодне з рішень щодо вшанування не викликало супротиву чи не було відкинуте громадою або радою. Це може свідчити як про досягнення внутрішньої згоди, так і про непрозорість процесів, де незгода могла не артикулюватися офіційно.

Отже, хоча залучення громади має місце у значній частині випадків, воно відбувається переважно в обмежених форматах і не завжди дозволяє побачити повний спектр позицій усередині громад. Тим не менш, у більшості випадків це не заважає громадам досягати консенсусу в питаннях меморіалізації, що, ймовірно, зумовлено природою самих рішень та локальним контекстом втрат.

■ СОЦІАЛЬНО-ФІНАНСОВИЙ АСПЕКТ ВШАНУВАННЯ

У відповідях громад було зафіксовано різноманітні формати соціальної підтримки як форми вшанування. У 137 відповідях громад згадувались 158 програм, деякі громади вказали більше однієї програми. Серед них 74 програми (тобто половина) або повністю мають соціальний характер, або містять окремі елементи соціальної підтримки в межах ширших програм вшанування. Це свідчить про те, що громади сприймають соціальний захист як не просто невід'ємну, а пріоритетну складову практик вшанування. Зокрема, це грошові виплати військовослужбовцям і членам їхніх родин, фінансова підтримка сімей загиблих, компенсація витрат на поїздки, зокрема, екскурсії Україною.

У світовій практиці така інтеграція соціальної політики до політик пам'яті має паралелі. Так Мануш Х. Арсанджані та В. Майкл Рейсман аналізують відповідну паралель між Південною Африкою та Німеччиною⁷³. У Південній Африці в рамках Комісії правди і примирення держава одночасно зі встановленням істини про злочини апартеїду реалізувала фінансові програми для жертв — як форму «репаративного вшанування». У Німеччині виплати колишнім в'язням концтаборів стали не тільки юридичною відповідальністю, а й виразом колективної пам'яті про злочини нацизму.

Таким чином, в українських громадах соціальна допомога трактується не лише як інструмент захисту, а і як інструмент пам'яті — спосіб закріплення визнання заслуг і втрат у матеріальному просторі турботи. Це вимагає усвідомленого включення соціальних практик у державну та локальну політику меморіалізації, з чіткою артикуляцією ціннісного підґрунтя такої допомоги. Важливою особливістю цих програм є, те що вони є усталеними формами забезпечення локалізації відповідних національних програм.

⁷³ Мануш Х. Арсанджані та В. Майкл Рейсман, «Відповідальність за порушення прав людини: порівняльний аналіз перехідного правосуддя у Східній Німеччині та Південній Африці» (*Accountability for Human Rights Violations: A Comparison of Transitional Justice in East Germany and South Africa*), *Proceedings of the ASIL Annual Meeting* 95 (2001): 228. https://www.researchgate.net/publication/296151304_Accountability_for_Human_Rights_Violations_A_Comparison_of_Transitional_Justice_in_East_Germany_and_South_Africa

ВІЗУАЛЬНІ ПРАКТИКИ ТА МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ

Значну увагу громади приділяють візуальним формам пам'яті: банерам із фото загиблих, меморіальним дошкам і стендам. Цікаво, що банери позиціонуються як повноцінні меморіальні місця, проте, відповідно до теорії пам'яті^{74 75}, не всі вони виконують справжню меморіальну функцію. Банери виконують меморіальну функцію тоді, коли стають місцем ритуалів і колективного переживання втрати (наприклад, регулярне покладання квітів чи організація моментів пам'яті). В іншому разі вони залишаються просто візуальним нагадуванням.

РИТУАЛИ ТА ТРАДИЦІЇ ПАМ'ЯТІ

Практика покладання квітів до меморіальних місць є найбільш поширеною і стабільною формою вшанування у громадах. Ця традиція повсюдна, її згадують усі громади як регулярну і системну активність під час державних і місцевих свят. Примітним є використання двох назв для пам'ятних місць — «алея слави» та «алея пам'яті», що свідчить про різні акценти у сприйнятті героїчного минулого чи трагічної пам'яті.

Цікавим кейсом є м. Суми, де взаємодія щодо вшанування подається через спеціалізовану комунікаційну програму. Такий підхід забезпечує більшу деталізацію і прозорість заходів, а також демонструє інтеграцію пам'яті у ширший комунікаційний контекст міста.

Окремо варто згадати практики, які склались навколо загальнонаціональної хвилини мовчання. Хвилина мовчання набуває нових форм: у великих містах, наприклад, Києві та Бучі, на цей час почали перекривати рух транспорту на центральних вулицях. Проте, як свідчать відповіді на інформаційні запити, ОМС у своїх звітах згадують хвилину мовчання лише побіжно, значно частіше фокусуючись на покладанні квітів. Це не обов'язково означає ігнорування практики, а радше може свідчити про те, що вона ще не повністю усвідомлюється місцевою владою як окремий захід вшанування, за який необхідно формально звітувати.

Також громадськими ініціативами напрацьовуються варіанти національних ритуалів, які потроху інституалізуються або бізнесом певної сфери – Стіл пам'яті⁷⁶ або адвокацією відзначення щоденної Хвилини мовчання⁷⁷. Та вони переважно залишаються громадськими / бізнесовими активностями, ніж привласнюються місцевим самоврядуванням. У баченні громад місцевий ритуал зводиться до чіткого алгоритму: пам'ятна дата – покладання квітів – мітинг чи публічна подія, яка відбувається раз на рік.

74 П'єр Нора, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations*, no. 26 (Spring 1989): 15. https://is.muni.cz/el/fss/podzim2016/SOC571/Nora_105.pdf

75 Джеймс Е. Янг, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning* (New Haven: Yale University Press, 1993), 10

76 У День пам'яті захисників України, 29 серпня, заклади, організації та установи по всій країні зарезервувують столики, щоб вшанувати полеглих військових/ Facebook-сторінка Memorial of Heroes: <https://surl.li/teluuz>

77 Для громад створено Дорожню карту впровадження хвилини мовчання / Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, 17.04.2025: <https://mindev.gov.ua/news/dlia-hromad-stvoreno-dorozhniu-kartu-vprovadzhennia-khvylyny-movchannia>

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ФОРМА ВШАНУВАННЯ

У кількох громадах, наприклад у Ковелі, патріотичне виховання активно використовується як спосіб пам'ятати про подвиги героїв. Переважно це реалізується через проведення спортивних заходів, турнірів, присвячених пам'яті загиблих, що вказує на зв'язок між військовою пам'яттю та виховною функцією спорту.

Однак загалом лише порівняно невелика частина громад у відповідях на наш запит згадали місцеві молодіжні або освітні програми патріотичного виховання як елемент вшанування. Це свідчить про недостатню інституціоналізацію цього напрямку в політиках пам'яті на рівні громад.

Водночас, патріотичне виховання потенційно може виступати важливим інструментом трансляції цінностей пам'яті наступним поколінням — за умови, що воно не зводиться до риторики чи формальних заходів. Йдеться про потребу формування таких освітніх практик, які сприятимуть критичному осмисленню подій війни, визнанню втрат і героїзму, а також розвитку емпатії до учасників війни та їхніх родин.

У деяких країнах — зокрема, у Польщі⁷⁸ чи Литві⁷⁹ — патріотичне виховання стало одним із напрямків довготривалих державних програм пам'яті. Воно включає роботу з локальною історією, організацію освітніх проєктів у співпраці з музеями, родинами загиблих, документалістами. Подібні підходи можуть бути адаптовані й для України.

Таким чином, патріотичне виховання як інструмент вшанування потребує концептуалізації в межах меморіалізаційної політики держави — з урахуванням вікових особливостей, етичних стандартів і принципів інклюзивності, а також з метою запобігання інструменталізації пам'яті. Йдеться про необхідність розробки таких підходів, які б не зводили патріотизм до пропаганди чи героїзації без осмислення втрат, а забезпечували глибину розуміння історичного досвіду, відкритість до критичного мислення та повагу до гідності всіх учасників і жертв війни.

ГЕНДЕРНА ІНКЛЮЗИВНІСТЬ У МІСЦЕВИХ ПРОГРАМАХ ПАМ'ЯТІ

Окремо варто відзначити наявність спеціальних програм, де прямо у назві використовується формулювання «Захисники та Захисниці» або окремо «Захисниці» — як визнання внеску жінок у захист держави. Такі програми є важливими для посилення видимості жіночого досвіду війни та вписування його у публічну пам'ять, яка традиційно фокусується на чоловічому героїзмі. Ці ініціативи сприяють рівноправному представництву у політиці пам'яті та відображають сучасні уявлення про інклюзивність у сфері оборони.

⁷⁸ Закон від 18 грудня 1998 р. про Інститут національної пам'яті – Комісію з переслідування злочинів проти польського народу, Ст 1 (Art. 1. – Ustawa o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu) <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19981551016/U/D19981016Lj.pdf>

⁷⁹ Рекомендації щодо громадянського виховання молоді (JAUNIMO PILIETIŠKUMO UGDYMO REKOMENDACIJOS) розроблені та опубліковані Департаментом у справах молоді при Міністерстві соціального забезпечення та праці Литовської Республіки (Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerijos Jaunimo reikalų departamentas) Рекомендовані ініціативи (наприклад, «Misija Sibiras» і «Neužmirštuolė»), які безпосередньо пов'язані з роботою з історичною пам'яттю та формуванням патріотизму, і демонструє механізми співпраці з громадськістю <https://jra.lt/uploads/jaunimo-pilietiskumo-ugdymo-rekomendacijos.pdf>

Цікаво, що більшість таких ініціатив реалізуються саме в межах соціальних програм — наприклад, програм підтримки родин військовослужбовців, медичної або психологічної допомоги, освітніх заходів для ветеранок. Це свідчить про тенденцію до інтеграції гендерної інклюзивності не лише у символічний, але й у практичний вимір політик вшанування. У цьому аспекті Україна починає наближатися до міжнародних підходів, таких як у Канаді чи Норвегії, де державна політика пам'яті має чіткий гендерний компонент і підкреслює роль жінок у конфліктах не лише як жертв, але і як активних учасниць.

СИМВОЛІЧНА ПОДЯКА ЧЕРЕЗ ТОПОНІМІКУ

Серед нових практик публічного вшанування особливо вирізняється перейменування вулиць на честь міст-героїв (наприклад, Маріупольська, Херсонська, Харківська) та країн-партнерів (наприклад, Литовська, Естонська, Данська у Миколаєві). Подібні приклади спостерігаються у Львові, Києві, Чернігові, Кропивницькому та інших містах. Це дозволяє інтегрувати солідарність та міжнародну підтримку у повсякденний простір громадян.

Такі перейменування мають подвійну символічну функцію: по-перше, це форма публічної подяки, зафіксована у просторі міста; по-друге, це трансформація міського ландшафту, яка створює нові «місця пам'яті» — хоча й не пов'язані з минулим, вони фіксують теперішній історичний момент солідарності.

Важливо, що ці перейменування супроводжуються не лише технічними рішеннями, а часто актом публічного озвучення цінностей, які пов'язують Україну з країнами-партнерами: демократичність, підтримка свободи, солідарність у війні. Такі назви можуть розглядатися як форма проєктивної пам'яті — тієї, що не лише фіксує минуле, а формує майбутнє уявлення про теперішнє. Вони демонструють, як елементи міського простору можуть слугувати засобом дипломатії пам'яті, вписуючи міжнародні відносини в тканину повсякденного життя.

ВИСНОВКИ

Аналіз наданих громадами звітів дозволяє виділити декілька ключових тенденцій та зробити відповідні рекомендації для розробки політики меморіалізації в Україні:

- Соціальна допомога (виплати, послуги, компенсації) дедалі частіше трактується як форма вшанування, що вказує на глибоке переплетення політики пам'яті та соціального захисту. Такий підхід відповідає міжнародним практикам репаративного вшанування.
- Візуальні форми пам'яті (банери, дошки, стенди) мають потенціал виконувати функцію меморіалів лише за умови, що вони стають просторами ритуальної та емоційної взаємодії громади з втратою. Без цього вони залишаються поверхневими знаками пам'яті.

- Залучення громад через конкурси, консультації, слухання має значний потенціал демократизації пам'яті, але наразі реалізується фрагментарно й здебільшого формально чи імітаційно. Важливо впроваджувати моделі реальної участі, засновані на міжнародному досвіді (наприклад, чилійському).
- Патріотичне виховання може бути ефективним засобом трансляції цінностей пам'яті, проте вимагає чітких етичних рамок і методологічної основи, яка б запобігала інструменталізації історії та сприяла критичному осмисленню подій війни.
- Гендерно-інклюзивні підходи, зокрема використання фемінітивів у назвах програм та визнання ролі жінок у війні, дедалі частіше інтегруються у соціальні ініціативи. Цей напрямок варто закріпити як стандарт у державній політиці пам'яті.
- Практика перейменування вулиць демонструє силу топоніміки як інструменту дипломатії пам'яті та колективного фіксування сучасної історії. Ці приклади свідчать про можливість формувати проєктивну пам'ять через просторову політику.

Загалом політика пам'яті має виходити за межі символічних жестів і включати участь громад, соціальну відповідальність, інклюзивність і етичну чутливість. Це дозволить формувати стійкі, суспільно вкорінені й демократичні підходи до вшанування як на локальному, так і на національному рівнях.

ДОДАТОК 1.**Методологічні аспекти отриманих висновків
Розділу II. Аналіз наявних практик вшанування
пам'яті на рівні громад.**

Збір інформації відбувався у два етапи. Аналіз базувався на узагальнених і найбільш актуальних даних, зібраних переважно під час другого етапу (зима–весна 2025 року), у межах якого було надіслано **178 запитів** до ОМС різного типу.

Рівень відгуку (response rate) склав понад 84 %, що забезпечило широке географічне охоплення та дозволило сформуванню достатню емпіричну базу для виявлення загальнонаціональних тенденцій.

Типологія опитаних громад включала:

- **малі громади** — 32,
- **середні громади** — 37,
- **великі громади** — 44,
- **обласні центри** — 24.

Станом на квітень 2025 року **14 громад** із наданої вибірки перебували в умовах окупації (зокрема, в Донецькій, Луганській, Запорізькій та Херсонській областях), що могло вплинути на повноту наданої інформації або на характер практик, які ці громади впроваджують чи документують.

Інформаційні запити охоплювали такі теми:

- перейменування вулиць, пов'язаних із подіями російсько-української війни, в період з 2014 до 2024 року;
- встановлення меморіальних об'єктів (меморіальних дошок, пам'ятників, стел, алей слави тощо);
- організацію заходів вшанування пам'яті;
- реалізацію програм, що включають або спеціалізуються на меморіалізації;
- способи залучення громадськості до цих процесів.

Запити оформлювалися відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації», а інформація, яку надавали громади, спиралася на їхні наявні ресурси, внутрішню документацію та суб'єктивне трактування практик.

Збір інформації здійснювався у два етапи:

- Перший етап (весна–літо 2024 року) охоплював період з 2014 по травень 2024 року. У цьому раунді надійшло 114 відповідей зі 161 запитів.
- Другий етап (зима–весна 2025 року) фокусувався на оновленнях за період травень–грудень 2024 року і зібрав 113 відповідей зі 178 запитів.

При цьому:

- частина громад надала лише інформацію за новий період, частина громад повторно надіслала повний набір даних за весь період,
- ще частина не відповіла вдруге, тож для таких випадків використовувалися відомості з першого етапу.

Для уникнення дублювання інформації всі відповіді проходили ручну верифікацію за назвою громади та областю.

Подальша обробка даних включала:

- структурування в базу з поділом на тематичні категорії (перейменування, фізичні об'єкти, заходи, програми, залучення);
- кількісний аналіз (підрахунок одиниць практик, кількість заходів, типів об'єктів, категорій програм тощо);
- якісний аналіз (типологізація змісту програм і заходів, ступінь персоналізації, логіка символічного оформлення);
- маркування обмежень в інформації (відсутність конкретики, узагальненість, фрагментарність);
- фіксацію структури за роками — коли вона була можлива — для ідентифікації змін динаміки після 2022 року.

Таким чином, дослідження дозволяє описати не лише географію, але й глибину інституалізованих практик вшанування пам'яті, враховуючи як змістовні пріоритети громад, так і наявні системні прогалини.

Методологічні обмеження та застереження щодо інтерпретації даних

Дослідження базується на даних, отриманих через інформаційні запити до органів місцевого самоврядування (ОМС) щодо практик вшанування пам'яті осіб і подій, пов'язаних із російсько-українською війною.

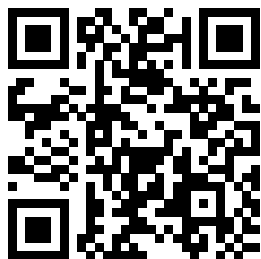
Під час аналізу отриманої інформації варто враховувати наступні обмеження:

- 1. Самооцінка ОМС щодо тематики перейменувань і об'єктів вшанування**
Оцінка того, чи відбувалося перейменування вулиць або створення об'єктів меморіалізації у зв'язку з російсько-українською війною, здійснювалася громадами самостійно. Це створює ризик неповноти даних, оскільки частина пе-

рейменувань у межах декомунізації також могла мати стосунок до війни, проте не була так ідентифікована.

- 2. Фрагментарність і нерівномірність даних про фізичні об'єкти вшанування.** Дані про встановлення меморіальних дошок, пам'ятних знаків, стел та інших об'єктів вшанування також надавалися громадами вибірково. В окремих випадках було надано лише загальну інформацію без деталізації або з неповними відомостями.
- 3. Обмеження у зборі даних про практики вшанування.** Переважна більшість громад у відповідях обмежувалася загальними формулюваннями про проведення заходів на державні свята і пам'ятні дати. Конкретні форми вшанування (наприклад, спортивні забіги, висадка дерев, символічні акції) зазначалися рідко. Через це отримані дані можуть не повною мірою відображати реальне різноманіття практик вшанування, які відбуваються на місцях.
- 4. Наявність відписок і повідомлень про неможливість надати детальну інформацію.** Частина ОМС, особливо у великих містах, зазначала, що ведення окремої статистики щодо заходів пам'яті не здійснюється через обмежені ресурси або відсутність відповідного обліку. У цих випадках надавалася або загальна відповідь про проведення заходів, або відповідь про неможливість надати інформацію.
- 5. Відсутність обліку та стандартизованої звітності.** Відсутність єдиних стандартів обліку заходів і практик вшанування в громадах ускладнює порівняння даних між регіонами та визначення повної картини меморіалізаційних процесів.
- 6. Нерівномірне охоплення за типами громад.** Дані охоплюють як малі громади, так і великі міста, проте через різницю в адміністративних можливостях рівень деталізації наданої інформації варіювався, що могло впливати на якість і повноту відповідей. Через нерівномірність відповідей (оновлені дані, часткові оновлення, відсутність нових відповідей) можлива варіативність повноти інформації по громадах.

Отримані дані слід розглядати як мінімальну базу для аналізу основних тенденцій у сфері меморіалізації та практик вшанування пам'яті на місцевому рівні. Незважаючи на обмеження, зібрана інформація дозволяє виявити ключові напрями розвитку меморіалізаційних процесів та практик громадської пам'яті у відповідь на російсько-українську війну.

Центр прав людини ZMINA — українська правозахисна організація, яка працює у сфері захисту свободи слова, протидії дискримінації, попередження катувань і жорстокого поводження, підтримки правозахисників і громадських активістів, а також документування міжнародних злочинів та захисту прав потерпілих внаслідок війни.